

Сыздықбаев Нурғали Арбықтаевич

ӘДЕБИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

ӘДЕБИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ

Лекциялар курсы

Жоғары оқу орындарының филология факультеті,
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бөлімі студенттеріне арналған

Құрастырған, алғы сөзін жазған - филология ғылымдарының кандидаты,
доцент **Сыздықбаев Нурғали Артықбаевич**

Жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бөлімі студенттеріне ұсынылып отырған осы оқу құралына әдебиеттану ғылымына кіріспе пәнінің оқу бағдарламасы бойынша лекциялар мәтіндері ендірілген. Сондай-ақ пәнді оқытудың мақсат-міндеттері және студенттердің білімі мен біліктілігіне қойылатын талаптар да көрсетілген.

ISBN

ТАШКЕНТ
2016

АЛҒЫ СӨЗ

Әдебиеттану ғылымы қазақ топырағында туу, қалыптасу кезеңдерінен өтіп, бүгінде күрделі даму, өсу, өркендеу үстінде. Қазақ әдебиетінің тарихын түгендеу бағытында да, әдебиет сынының даму мәселесінде де едәуір ілгерілеулер бар.

Ұлттық әдебиет тарихы мен әдебиет сынына қарағанда, күні кешеге дейін кенжелеп келген сала – әдебиет теориясы. Солай бола тұра әдебиет теориясын соқа тимеген тың деуге болмайды. Белгілі әдебиет зерттеушілерінің қай-қайсысы да өздерінің әдебиет тарихына, сынына байланысты іргелі зерттеулерінде әдебиеттің теориясын орағытып өтпегені белгілі, оның бір мәселесі болмаса, бір мәселесін қозғағаны даусыз. 1970 жылға дейін жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бөлімдерінде оқитын студенттердің қолында әдебиет теориясынан ана тілінде арнайы оқулық болған жоқ. Олар орта мектепке арналған Қ.Жұмалиевтің “Әдебиет теориясы” оқулығын пайдаланып келді. 1926 жылы жарық көрген А.Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқыш” атты еңбегі әдебиет теориясының мәселелерін түгел қамтымағы-нымен де, осы саладағы бірден-бір оқулыққа лайық туынды болатын. Алайда “Әдебиет танытқыш” оның авторының барлық шығармаларымен бірге ұзақ жылдар бойы кеңестік идеологияға жат шығарма ретінде әдебиетіміздің тарихынан аласталып келді.

Шындығында, бұл еңбек “Әдебиет танытқыш” деген атының өзі әйгілеп тұрғандай әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, оның сырын, мазмұнын, ерекшеліктерін, жанрларын, дүниетаным мен қоғамдағы ролін қыруар мысалдармен дәлелдеп, байсалды ғылыми түрде түсіндіруге арналған алғашқы тәжірибе, тұңғыш зерттеу еді. Ұлттық әдебиеттану ғылымында қазір қолданылып жүрген негізгі терминдер, категориялар мен ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалды. А.Байтұрсынов тіл терминдерін жасауда қандай білімдар болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан еді. Бағалы еңбектің әдебиетіміздің ақтаңдағына айналған тұсында осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында жоғарыдағыдай қажеттілік пен мүддеден академик З.Қабдоловтың “Сөз өнері” (1971 жылғы алғашқы басылымында “Әдебиет теориясының негіздері”) атты еңбегі жарық көрді.

Жоғары оқу орындарының студенттеріне, аспиранттарға, тіл мен әдебиет мамандарына арналған бұл оқулықта әдебиет теориясының негіздері болып табылатын өзекті мәселелер тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастырылып, бай әрі бағалы деректер негізінде нұсқалы, нәзік әрі терең талданып берілген.

Әдебиеттану ғылымының соңғы кезеңдегі үлкен бір жетістігі ретінде академик Зәки Ахметовтің редакциясымен Алматыда “Ана тілі” баспасында 1998 жылы жарық көрген “Әдебиеттану терминдерінің сөздігі” атты жинақты атауға болады.

Әдебиетші мамандарға, студенттер мен аспиранттарға, мектеп оқушыларына арналған бұл еңбекте әдебиеттану саласында, әдебиет теориясында қолданылатын ең қажетті ғылыми ұғымдар мен терминдер тұңғыш рет жүйелі түрде берілген. Мұнда ұлттық сөз өнерімізге, басқа да халықтардың әдебиетіне қатысты, сондай-ақ жалпы әдебиеттану ғылымына ортақ ұғым-терминдер мүмкін-дігінше толық қамтылады. Соңғы жылдары ұлттық әдеби процеске, қазақ әдебиетінің тарихына, қазіргі әдебиеттің күрделі мәселелеріне деген көзқарастар біршама өзгеріске ұшырады. Осыған сәйкес бұл еңбекте көптеген ұғымдар мен терминдер бүгінгі күннің таным талабына сай жаңаша көзқараста талданып түсіндірілген.

“Әдебиеттану ғылымына кіріспе” деп аталатын осы оқу құралы жоғарыда аталған А.Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқыш”, Қ.Жұмалиевтің “Әдебиет теориясы”, З.Қабдоловтың “Сөз өнері”, З.Ахметовтің редакциясымен жарияланған “Әдебиеттану терминдерінің сөздігі” атты еңбектердің және жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні бойынша бағдарлама негізін-де құрастырылды.

Кітапша осы пән бойынша лекция мәтіндерінен және әдебиеттер тізімінен тұрады.

Пәнді оқытудың мақсаты мен міндеттері

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні филология факультеттері студенттеріне бейіндік мамандық беретін негізгі пән болып есептеледі. Орта мектеп бағдарламалары бойынша әдебиет теориясы деген жеке пәннің оқылмайтыны белгілі. Әдебиет теориясынан кейбір мағлұматтар әдебиет сабағында белгілі бір көркем шығарманы оқу барысында қосымша беріледі.

Көркем шығарманың мән-мазмұнын терең ұғынып, ғылыми негізде талдау жасай білуі үшін жоғары білімді, білікті маман әдебиет теориясымен қарулануы тиіс. Сол арқылы орта мектептегі әдебиеттің оқу пәні ретіндегі ең негізгі мақсаты өмір таныту, адам тәрбиелеу, халық игілігіне қызмет ететін азамат тәрбиелеу, көркем шығарма-ларды сүйіп оқитын оқырман тәрбиелеу міндеттерін іске асыра алады.

Жоғары оқу орындарында әдебиеттану ғылымына кіріспе, әдебиет теориясы пәндерін оқытудың негізгі мақсат, міндеттері де осыдан туындайды.

Әдебиеттің сөз өнері, орта мектептегі ең негізгі оқу пәні ретіндегі ұлан-ғайыр міндеттерін жүзеге асыратын, әдебиет тарихының, сынының, әдебиет теориясының мәселелерін егжей-тегжей біліп қана қоймай оны терең ой елегінен өткізе алатын, әдебиетті халық тарихымен байланыстыра алатын білімді, білікті, өзіндік ой-пікірі, көзқарасы бар әдебиетші маман дайындау – әдебиеттану ғылымын, әдебиет теориясын оқытудың негізгі мақсаты. Сондықтан әдебиеттану ғылымына кіріспе филолог студенттерге базалық білім беретін негізгі пән болып табылады.

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәнінің I курста бірінші семестрде оқытылуы студенттерді кейінгі семестрлерде үздіксіз оқылатын қазақ әдебиетінің тарихы, халық ауыз әдебиеті, түркі халықтарының әдебиеті, әлем әдебиеті сияқты әр алуан курстарды терең ұғынып, ғылыми тұрғыдан талдау жасай білуге дайындайды.

Әдебиет теориясының негіздерінен жүйелі білім беретін жеке пәндер бола тұра әдебиеттану ғылымына кіріспе пәні әдебиет тарихы, әдебиет сыны, тіл білімі, философия, эстетика пәндерімен тығыз байланыста оқытылады.

Студенттерге қойылатын талаптар

Әдебиеттану ғылымына кіріспе пәнінің бағдарламасында студенттерге әдебиет теориясының негіздерінен жан-жақты терең білім беру қарастырылған. Соған байланысты студенттердің білімі мен біліктілігіне мынадай талаптар қойылады:

- әдебиеттің қоғамдық сананың айрықша түрі өнер туындысы ретіндегі ерекшеліктері мен өзгешеліктерін;

- сөз өнері жайлы ғылымның негізгі және қосалқы салаларын, олардың әрқайсысының зерттеу нысаналарын;

- әдеби характер, тип, көркем образ, оның көркемдік әдіс, әдеби тек, жасалу тәсілдері тұрғысынан қарағандағы түрлерін, олардың бір-бірінен өзгешеліктерін;

- көркем әдебиеттегі тақырып пен идея (негізгі тақырыптар мен қосалқы тақырыптар, лейтмотив, тенденция, авторлық идея). Мазмұн мен түр (пішін), олардың ара-қатынасын; сюжет пен композиция, олардың кезеңдерін, сюжеттен тыс элементтерді;

- тіл байлығының қайнар көздерін, оның әр алуан бейнелеуіш және суреттеме құралдарын;

- әдебиеттің тегі мен жанрларын, олардың әр алуан тарихи кезеңдердегі және қазіргі дәуірдегі түрлерін;

- әдеби стиль, ағым және көркемдік әдістерді;

- өлең сөздің ерекшеліктерін, әлем әдебиетіндегі әр алуан өлең жүйелерін, қазақ өлеңінің табиғатын, поэзиялық қасиетін терең әрі жан-жақты білу;

Әдебиет теориясының негізгі қағидаларын қолдана отырып, кез келген көркем шығармаға заман талабы, халық, мемлекет мүддесі тұрғысынан терең ғылыми-теориялық талдау жасау талап етіледі.

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

I тақырып. ӘДЕБИЕТ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗГІ ЖӘНЕ ЖАНАМА САЛАЛАРЫ

1. Әдебиеттану ғылымының негізгі салалары. Әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясының объектісі, мақсат-міндеттері.
2. Әдебиеттану ғылымының мәтінтану, тарихнама, библиография секілді жанама тараулары, олардың ғылымдық мәні
3. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының туу, даму тарихына шолу.
4. Әдебиет, өнер туралы ғылымның даму тарихында маркстік-лениндік эстетика мен әдебиет теориясының маңызы және оған қазіргі көзқарас.

Әдебиеттану – сөз өнерін, әдебиетті зерттейтін ғылым. Әдебиет жоқ жерде әдебиет туралы ғылым болмайды. Ол көркем сөздің табиғатын, пайда болуын, тарихи-әдеби процесті әдебиет дамуының заңдылық-тарын, көркем әдебиетті тудырушы қаламгерлердің шығармашылық ғұмырнамасын зерттейді. Әдебиеттану ғылымы *әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны* деп аталатын салалардан тұрады. Бұл – көркем сөз өнерінің қоғам тарихымен байланысты даму заңдылық-тарын қарастыратын филологиялық ғылым.

Әдебиет тарихы – көркем әдебиеттің қалай пайда болғанын, қайтіп қалыптасқанын, қандай жолдармен дамығанын зерттейтін әдебиеттану ғылымының саласы. Әр халықтың әдебиетін тарихи қалыптасу тұрғысында қарастырып, дәуірге бөліп, әдеби бағыттарды, оған үлес қосқан ірі жазушылар творчествосын нақтылы зерттейді. Әр халықтың көркемдік даму сапарын саралап, сын көзімен сұрыптап, сарапқа сала отырып, әр дәуірдің әдеби нұсқасына тарихи тұрғыдан қарап, оның сапасын сол тұстың сана сатысына байланыстыра тексереді. Олай етпей ауыз әдебиетінің нұсқалары болсын, жеке жазушылар творчествосы болсын, әділ бағаланып, әдеби дамудағы өзіне лайық орнын алуы мүмкін емес. Әдебиет тарихын зерттеушілерге ең басты талап, дәл осы тұрғыдан қойылады. Кез келген әдеби нұсқаның эстетикалық құны мен ғылымдық мәнін бағалау үшін оған нағыз тарихи көзқарас керек. Орхон жазуындағы жырлардан бастап, жыраулар поэзиясы, Махамбет, Абай, Мағжан, Сәбиттердің кез келген шығармасы бұл пікірімізге дәлел бола алады.

Әдебиет сыны – көркем шығармаларға талдап баға беруді, ерекшеліктерін ашып беруді мақсат ететін, өз тұсындағы әдеби процеспен тығыз байланысты ғылым саласы. Ол өз тұсындағы әдебиеттің тірі процесіне белсене араласып, нақты әдеби туындыны жан-жақты талдау арқылы оның идеялық-көркемдік құнын белгілейді. Әдебиет сыны, бір жағынан, жазушыға жазғандарының бағалы қасиеттерін, ерекшеліктері мен кемшіліктерін көрсетіп, оның творчестволық өсуіне тікелей қолқабыс жасайды, екінші жағынан оқырманды оқығандарының байыбына барып, оны жете түсініп,

дұрыс бағалауға баулиды. Бұл ретте сыншыны жазушы мен оқырманның екеуіне ортақ ара дәнекер десе де болар еді. Бірақ бұл аз.

Сыншы – қалың оқырманның өскелең талабы мен талғамының жаршысы, әдеби құбылысты жалпы мемлекеттік мүдде тұрғысынан пайымдайтын қоғамдық ой-пікірдің озғын өкілі. Әдеби сында көркем шығарманы бағалаудың өзіндік өлшемдері бар. Көркемдік критерий әдеби шығарманың кемшілігін қазбалау емес, ол ең алдымен көркем шығарманың бағалы жағын көре білу. Кез келген шығармадан кемшілік табу оңай. Оның поэтикалық сұлулығы мен сырлылығы неде екенін анықтау бәрінен қиын. Бұл сыншының берік принципін, зор мәдениетін, нәзік түсінігін, өрелі ойын, терең білімін, биік талғамын керек етеді. Белинскийдің айтуынша “сыншы таланты – сирек талант, сыншы жолы – тайғақ һәм қатерлі жол” да, шын мәніндегі әдеби “сын – қимыл, қозғалыс үстіндегі эстетика”. Эстетика қоғамдағы көркемдік даму тәжірибесінің теориялық жинақталуы. Жұртшылық әдебиет сынын осындай ірі талап биігінен көргісі келеді.

Әдебиет туралы ғылымның жоғарыда аталған негізгі үш саласы (теориясы, тарихы, сыны) өзара тығыз бірлікте болады. Әдебиеттің теориясын нәзік түсінбей тұрып, тарихы жайлы әңгіме қозғау; тарихын білмей тұрып, сынын өрбіту мүмкін емес. Шын мәніндегі әдебиетші осының үшеуіне де жетік болуы шарт. Мұндай әдебиетшіліктің озық үлгілерін орыстың революционер-демократ ойшылдары В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов, т.б көрсеткені мәлім: олар әдебиеттің данышпан сыншылары ғана емес, тамаша тарихшылары және терең теоретиктері де бола білді. Ғұлама әдебиетшілер әдебиет туралы ғылымның әлгідей үш саласын білумен шектелмей, сондай-ақ ойшыл, философ, толғамды тарихшы, саясатшы, әлеуметтанушы, этик болуы да шарт.

Әдебиет теориясы – көркем әдебиеттің болмысы мен бітімін, әдеби шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін байыптайды. Ол әдеби шығарманың мазмұны мен түрін, тіл ерекшеліктерін, әдебиеттің тектері мен жанрларын зерттейді. Әдебиет теориясы әдебиеттің даму заңдылықтарын, көптеген шығармаларға, әдеби процеске ортақ сипат белгілерді айқындайды. Көркем әдебиеттің ерекшеліктерін талдап таныту арқылы оны зерттеудің тәсілдерін, негізгі принциптерін белгілей отырып, әдебиеттің қоғамдық өмірмен байланысын ашады, идеялық, танымдық, Ұлттық және интернацио-налдық сипаттарын анықтайды, сондай-ақ көркемдік әдіс, ағым, стиль мен жанрларды зерттейді.

Әдебиеттану ғылымының жоғарыда сөз болған негізгі салаларынан басқа жанама тараулары бар. Олар: мәтінтану, тарихнама, библиография.

Мәтінтану (текстология) – шығарма мәтінінің анық-қанығын сақталған қолжазбасымен, түпкі нұсқасымен салыстырып тексереді, жариялайды. Оның негізгі міндеті автордың жазғанының нағыз, дәл нұсқасын анықтап, ешбір қоспасыз, қатесіз жариялау болып табылады. Ол – көркем шығарманың тұрақты түпнұсқасын белгілейді, оның автор қолымен жасалған ақтық редакциясын анықтайды, әр алуан нұсқасын өзара салыстырады, көшірушілер тарапынан кеткен қателерді түзейді. Текстологияның екі өзекті

мәселесі бар: бірі – ғылыми, екіншісі – практикалық мақсат. Текстология “текстің туу сыры”, “текстің тұрақтану тарихы”, “текстің басылу түрлері” деген үш бөлімнен құралады. Текстология шығарманың авторын анықтайды, бүркеншік есім, лақап атқа дейін тексереді. Текстология – өте-мөте жауапты сала.

Тарихнама (историография) – әдебиеттану ғылымының арнаулы мәселелері бойынша зерттеудің көлемі мен мәнін, маңызын айқындайтын ғылым саласы. Ол әдебиет теориясының, тарихының, сынының ғасырлар бойғы тарихи дамуы туралы дәйектемелер мен деректерді қарастырады. Оны әдебиеттану ғылымының белгілі бір саласының, тақырыбының зерттелу жайы туралы мәліметтер мен материалдар жинағы деуге болады. Тарихнама көбінесе ғылыми мақсаттар үшін қажет.

Библиография (дерекнама) - көркем әдебиеттің өзіне және әдебиет туралы ғылымға байланысты көрсеткіштер мен анықтамалар, шолулар мен сілтемелер жиынтығы. Ол әр түрлі пәндер бойынша кітаптарға, зерттеулерге анықтама мағлұматтар беретін, көмекші құралдар жасайтын ғылым саласы. Библиография – белгілі мәселеге немесе автор шығармаларына байланысты әдебиеттердің көрсеткіші. Бұл да көбінесе ғылыми мақсат үшін қажет. Әдебиет пен әдебиеттану тарапындағы қандай арнаулы зерттеулер болсын, оған қажет нақты материалдардың текстер мен тексерулердің, сын мақалалар мен зерттеу еңбектерінің бәрін библиографиялық көрсеткіштер мен анықтамалар арқылы іздеп тауып пайдалануға болады.

Әдебиеттану – қоғамдық ғылымдар ішіндегі өзіне тән өзгешелігі орасан мол, қиын әрі күрделі ғылым. Оның ғылыми жұрнақтарының туу тарихы тым әріде жатыр. Қай халықтың тарихын алсақ та бәрібір, оның баяғы бабалар дәуірінен басталатын ауыз әдебиетінің туу, даму, қалыптасу кезеңдерінің әр тұсында сөз өнері туралы болжамдар туып, кейбір эстетикалық талғамдар белгіленген.

Әдебиеттану (әдеби толғам) мен эстетика (эстетикалық талғам) өзара байланысты, бір-бірімен аралас жатқан бірге туып қатар қалыптасқан, бірін-бірі толықтыратын егіз ғылым.

Қазақстандағы қолтума қоғамдық ой, оның ішінде эстетикалық пікір тарихында қазақтың асқан ғалымы Ш.Уәлихановтың (1835-1865), атақты ағартушысы А.Құнанбаевтың (1845-1904) алатын орындары зор. Ш.Уәлихановтың сөз өнері жайлы ғылымға қатысты еңбектері екі саладан тұрады.

- Ауыз әдебиеті үлгілерін жинауы (қазақтың “Қозы Көрпеш-Баян сұлу”, қырғыздың “Манас” жырын жазып алуы);
 - Жинаған нұсқалары туралы ғылыми ой-пікірлері.
- Ш.Уәлихановтың өзінің “Ыстықкөл сапарының күнделігі”, “Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы” жайындағы жазбаларында ақын жанды сергек, сезімтал адамның өзін қоршаған әлемнен алған әсері ғана емес, ғұлама ғалымның шынайы сұлулық туралы түсінігі аса нәзік, терең эстетикалық талғамы танылады.

“Дала көшпелілерінің поэзия мен шынайы сезімге бейім болуына өмір бойы табиғат құшағында жүруі, жасыл майса дала, ашық мөлдір аспан, көші-қоны көп тұрмыс әсер етпесіне кім кепіл?!” - дейді. Шоқан поэзияны жалпы жұрттың рухани сусыны ретінде ғана емес, халықтың көркем тарихы, халық тарихының сырлы шежіресі ретінде де байыптады, сол арқылы сөз өнерінің таным мен тәрбие тарапындағы мәні мен маңызын белгілеуі, сондай-ақ қазақ поэзиясын бес түрге (жоқтау, жыр, өлең, қара өлең, қайым өлең) бөліп, бұлардың әрқайсысына мінездеме беруі – әдебиет теориясына қатысты толғамдар.

Қазақтың болашақ әдебиет туралы ғылымның алғашқы кірпіштерін Ш.Уәлиханов осылай қалаған еді.

Ы.Алтынсариннің (1841-1889) әдебиеттануға қосқан үлесі ағартушылық, педагогтік қызметімен сабақтас. Оның “Қазақ хрестоматиясы” атты кітабы қазақтың өткен ғасырдағы қоғамдық өмірінде болған ірі оқиға, әдеби, мәдени құбылыс болатын. Діни фанатизмнің зиянды ықпалының күшейіп тұрған кезінде жарыққа шыққан бұл кітабын жазудағы мақсатын педагог жазушы “ондай ықпалдан құтқару үшін...мазмұны балалардың білімін көтеретін, тақырыбы оларды қызықтыратын кітаптарды... қазақтың өз тілінде ...шығару керек” деген ниетінен туғандығын айтады. Әдебиет оқулығын жасау үшін Ыбырай қазақтың ауыз әдебиетін жинау, жариялау ісімен көп айналысады. Ол бұл мәселеге өзінің биік эстетикалық талғамы тұрғысынан қатал талап қояды. Н.Ильминскийге жазған хатында Ыбырай ауыз әдебиетіндегі идеялық-көркемдік жағынан нәрсіз жеңіл-желпі нәрселерді кітапқа “енгізгісі келмейтінін, өйткені қатаң тұрмыста өскен қазақтарға бұдан гөрі мәндірек әңгімелер керек” екенін айтады.

Қысқасы, Ы.Алтынсарин іс жүзінде қазақтың әдеби тілінің тазалығы, әдеби шығармалардың халықтығы, тәрбиелік мәнінің биіктігі үшін күресті.

Абай Құнанбаев (1845-1904)-әдебиетінің ұлы классигі, “қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі” (М.Ә.). Ол өзінің эстетикалық көзқарасын жүйелейтін ғылыми трактат жазған зерттеуші де, сыншы да емес. Алайда оның шығармаларының өн бойында оның тамаша творчестволық принциптері, эстетикалық талғамы мен талабы желі тартып жатады. Ол ең алдымен қазақ әдебиетіне реализм принциптерін әкелген шыншыл ақын. Абай әдебиеттің халықтығын ту етіп көтерді. Поэзияның халық өмірінің айнасы болуын, онда халықтық мәні бар келелі шындықтың суреттелуін талап етті. Мықты реалистік және халықтық принцип тұғырында тұрған ұлы ақын өзі өмір сүрген қоғамның кескін-келбетін жіті танып, қазақ даласындағы қайшылық-тарды тап басып көре білді. Абайдың сөз өнеріне де, өзге өнер иелеріне де қояр эстетикалық талап талғамы бұл ортада бұрын-соңды болмаған биікке шалқып көтерілді.

Гете, Мольер, Золя, Гюго, Диккенс, Лондон, Барбюс, Уэллс, Роллан, Рид, Шоу шығармаларының идеялық көркемдік құнын белгілеп, нұсқалы пікірлер айтты. Сол арқылы маркстік-лениндік эстетиканы едәуір дамытты. Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиеттану ғылымының негізгі салалары әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясының бір-бірінен зерттеу нысанына байланысты өзгешеліктері қандай?
2. Әдебиеттану ғылымының мәтінтану, тарихнама, дерекнама секілді жанама тарауларының ғылыми мәні неде?
3. XIX ғасырдың екінші жартасындағы қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының туу, даму тарихы қандай дәрежеде болды?
4. Әдебиет өнер туралы ғылымның даму тарихында маркстік, лениндік эстетика қандай орын алды? Оған бүгінгі көзқарас тұрғысынан баға беріңіз?

II тақырып. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

1. Әдебиет – сөз өнері. Өмір мен өнер. Өнер және оның түрлері. Жеке өнер түрі ретінде олардың өзгешеліктері. Поэзия өнері туралы пікірлер.
2. Әдебиеттің шындық болмысты суреттеу мен адам тұлғасын таныту ерекшелігі.
3. Образдылық, сөздегі сурет.
4. Көркем әдебиет пен өнердегі шарттылық мәселесі.

Көркемөнердің сан алуан түрлері бар. Оның түрлеріне музыка, мүсін өнері, бейнелеу өнері, сәулет өнері, театр, би, балет, сөз өнері жатады. Өнердің әр түрінің өзіндік ерекшеліктері бар. Өнердің барлық түрлеріне ортақ ерекшелік – олардың өмірдің шындығын, қоғамдық құбылыстарды, табиғаттың сұлулығын образдар арқылы танытуында. Бірақ өнердің әр түрінде образ әр қалай жасалады. Мысалы музыкада образ дыбыс арқылы, бейнелеу өнерінде бояу, би өнерінде қимыл, әдебиетте сөз арқылы жасалады. Өнердің әр түрі туралы төмендегі анықтамаларды беруге болады:

Музыка (ән-күй, әуез) өнері – өмір шындығын, адамның көңіл-күйін, сезімін дыбыстың әуезділігі, ән мен күйдің әуені, ырғақ арқылы жеткізеді. Оның сөз өнерімен, поэзиямен тамырлас сабақтастығы, жақындығы мол. Бірақ ойды айқын жеткізу жағынан поэзиямен таласа алмайды, алайда адамның көңіл-күйін, сезімін кейде тіпті поэзиядан да әсерлі нәзік білдіреді. Музыка поэзиямен бірге қазақ халқының өмірінде айрықша үлкен орын алған. Онда адам жанының ішкі дүниесін айтып берушілік басым, бірақ оның айтып беретін идеяларын үннен ажыратуға болмайды. Ал үн дегеніміз жанға көп нәрсе сездіре алса да, санаға айқын және байымды еш нәрсе бере алмайды.

Мүсін өнері – адамның бет пішініндегі ойдың бір белгісін, денесінің бір сәттік қалпын ғана бере алатын, бірақ адамды тегіс қамти алмайтын, еркектің бойындағы қайрат пен күшті, ұлылықты, әйелдің бойындағы әдемілік пен грацияны ғана елестете алатын өнердің түрі. Ол адамның рухани сұлулығын дене сұлулығы арқылы бейнелейді. Оның қарымы сәулетшіліктен гөрі кеңірек: амал-тәсілдері молырақ, адам денесінің әдемілігін, адам дидагындағы ой нышанын көрсетеді.

Сурет (бейнелеу) өнері – адамның қас-қабағындағы бір сәттік қимыл, жүзіндегі титтей құбылыс, көзіндегі ұшқын стихиясы болып табылатын өнер түрі. Ол адамды тегіс, тіпті адам рухының ішкі дүниесін де қамтиды, бірақ құбылыстың бір ғана сәтін көрсетумен тынады. Онда образ бояулар, әр алуан штрихтар мен кескіндер арқылы жасалады. Ол әрекетті кезең-кезең қалпында бейнелей алмайды, сондықтан оның құдіреті бір сәт, бір көрініспен шектеледі.

Сәулет өнері – табиғатпен, таумен, аспанмен, жермен, халықтық, Ұлттық ерекшеліктермен тамырлас кеңістікке қатысты өнер саласы. Сәулет өнерінің жарқын үлгілерінің бірі–көк күмбезінен жаратылғандай қазақ топырағындағы ең әйгілі Қожа Ахмет Ясауидің ғажап ғимараты.

Сөз өнері – бар өнердің басы, көркемөнердің нақты әрі затты түрі. Ол– қоғамдық сананың әрі күрделі, әрі орасан маңызды саласы, “Өнер атаулының ең қиыны және күрделісі“ (О.Бальзак), “ең жоғарғы түрі” (В.Г.Белинский); ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы.

Өнердің сан алуан түрлерінің ішінде әдебиеттің орны өзгеше. Әдебиеттің сөз өнері ретіндегі өзгешелігін ұлы ғұлама ұстаздар, кемеңгер қалам қайраткерлері тамаша көрсеткен.

Поэзия өнері (әдебиет) туралы пікірлер

Аристотель

Жалпы алғанда, поэзиялық өнерді түрлі табиғи себептер туғызған сияқты. ...Поэзия тарихқа қарағанда неғұрлым философиялық мәнге ие және байыптырақ: поэзия неғұрлым жалпыға ортақ жайларды айтса, тарих дара, жекелік жайларды сөз етеді.

Әбунәсір әл-Фараби

...Ғажап поэзия еркіндікте тұмақ. Ой көрігінен сомдалып шыққан сөздің шынайысы да, жалғаны да болады. Өлең өнері сөзбен, ал сурет (жанды жазу) өнері бояумен құлпырады.

В.Г. Белинский

Поэзия - өнердің асыл тегі. Өзге өнердің бәрінің де қолданатын құралының мүмкіндігіне қарай творчестволық әрекеті азды-көпті болса да қысылшаң, тар өрісті болып келеді. Поэзия адамның еркін тілімен берілетіндіктен, онда үн де, сурет те және байымды айқын айтылған түсінік те болмақ. ...Өзге өнердің барлық элементтері поэзияда бар, сөйтіп, ол әрбір өнердегі жеке-жеке тәсілдердің бәрін бірінен-бірі бөлектемей бірден пайдаланатын сияқты. Поэзия тұтас-өнер, соның бүкіл Ұйытқысы болып табылады. Және оның барлық жағын қамти отырып, бүкіл өзгешеліктерін айқын, анық түрде бойына жинақтайды.

А. Байтұрсынов

Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. “Өнер алды – қызыл тіл” деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. ...Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай

сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Ұлы әңгіме яки роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз.

3. Қабдолов

Мүсіншінің құралы – саз, суретшінің құралы – бояу, әншінің құралы – үн, бишінің құралы қимыл болса, әдебиетшінің құралы – тіл;

Қоғамдық сананың айрықша саласы - өнер десек, мұның жалпы адамзат мәдениетінен алар орны өзгеше, адамдардың парасат әлемінде атқарар қызметі орасан зор.

Микеланджело жасаған мүсін, Шекспир туғызған трагедия, Глинка шығарған музыка, Абай жасаған лирика, Суриков салған сурет... уақыт сынынан мүдірместен... келеді...;

Бейнелеу, сәулет, мүсін өнерлері затты, нақты болғанымен, жансыз, қимылсыз, ал әдебиет кез-келген шындықты қимыл қозғалыс үстінде құбылта, құлпырта көрсете алады.

Өнердің көп салаларының ішіндегі ең қадірлісі әрі қасиеттісі – көркем әдебиет. Оның өнердің өзге түрлерімен әлгідей бірлігі бола тұра өзгешелігі де мол. Сөз өнері сурет пен музыка секілді жалпыға бірдей жетімді деу қиын: сөз – бояу немесе дыбыс емес, барлық халыққа бірдей түсінікті бола алмайды. Әр ұлттың өзгеден ерекше өз тілі бар; әдеби шығарма сол тілде ғана туады. Бұл – көркем әдебиеттің халықаралық өрісіне біраз бөгеу, тіпті тұсау екені рас. Бірақ, мұның есесіне, әдебиеттің тілі музыка тілінен гөрі нақты, театр тілінен гөрі затты: симфонияны тыңдаушының бәрі нақты түсіне бермейді, театр сахнасында бүгін кеште жүріп жатқан спектакльдің ертеңгі ұрпаққа мұра болып қалғандай қолға ұстар затты дерегі бола бермейді, ал әдебиетте екеуі де – нақтылық та, заттылық та бар. Бейнелеу, сәулет, мүсін өнерлері затты, нақты болғанымен жансыз, қимылсыз, ал әдебиет кез келген шындықты қимыл, қозғалыс үстінде құбылта, құлпырта көрсете алады. Дәл осы тұрғыдан алғанда, өз өнерін – бар өнердің басы, “өнер атаулының ең қиыны және күрделісі” (Бальзак), “ең жоғары түрі” (Белинский) десек, асырып айтқан болмаймыз. Қазақ халқының “өнер алды – қызыл тіл” деген білгір тұжырымы да тегіннен-тегін тумаған-ды.

Әдебиеттің объектісі – өмір предметі – адам. Баяғы Аристотель заманынан күні бүгінгі күнге дейін адамнан, адам өмірінен тыс ешқандай сөз өнеріің де, өнер туындысының да болмайтыны дәлелденіп келеді.

Әдебиеттің объектісі предмет арқылы, яки сөз өнеріндегі өмір шындығы тек адам арқылы, адам образы арқылы ғана көркем жинақтау дәрежесіне көтеріле алады.

Белинский “ақынның образбен ойлайтынын, оның ақиқатты дәлелдеп жатпайтынын, көзге елестете көрсететінін”, Чернышевский сөз өнерінің “шын мазмұны – тек адам өмірі” ғана екенін айтса, Горький көркем әдебиетті “Адамтану” деп атады.

Шындығында өнер туындысының бәріне ортақ мазмұн – адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты; өнер туындысының қандай түрі болсын, әрқайсысы өз тілінде өмірдегі, қоғамдағы адам тіршілігінің мәні мен мағынасын ғана баяндап жатады. Кез келген әдеби шығарманың бетін ашсақ болғаны, іздеп табарымыз, тауып толғанарымыз – адам тағдыры, адамгершілік сыры.

Адам тағдыры – жазушы үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі де: өмірде көрген тірі адам туралы олардың хал-күйі, кескін-кейпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне суреткердің сол адамдар өмір сүрген қоғам туралы көзқарасы қалыптасады. Нәтижесінде сол қоғамдық шындықты жинақтау мақсатындағы творчестволық әрекеті басталып та келеді.

Әдебиеттің предметі адам дегенде, әңгіме дайын әдеби қаһарман жөнінде ғана емес, қаламгердің сол қаһарманды жасау үстіндегі барлық творчестволық әрекетінің ой-қыры, қия қалтарысы болуы тиіс.

Белгілі бір дәуірлік шындықтан көркем шығарма туғызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал материал табудың суреткерлік тәсілі – сол дәуірдегі адам тағдырын қазу, қопару, “тірі құжаттарды” зерттеу. Осы орайда М.Әуезовтің “Абай” эпопеясына материал жинау тәсілі айта қалғандай қызық. “Әлдеқашан бел асып кеткен керуеннің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып алып, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайлы ғажап сұлу жүзін “қалпына келтіруім” де әлгідей еді”.

Өмірмен осылайша қоян-қолтық келген жағдайда ғана суреткердің творчестволық фантазиясы қимылға көшеді, қозғалысқа түседі. Дәл осы арада біз әдебиеттің предметі маңындағы авторлық айрықша әсем әрекетке, дәлірек айтқанда, әдебиеттегі адам бейнесін жасаудың шешуші шарты – ойдан шығару (вымысел) мәселесіне кезігеміз.

Ойдан шығару – образға апарар жол; суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеудің, қорытудың, жинақтаудың тәсілі. Ойдан шығару жоқ жерде әдебиеттегі адам туралы мүлде ұғым болуы мүмкін емес. Өйткені ойдан шығару арқылы суреткер болашақ көркем образдың эскизін алдымен өзі ойша жасап, көз алдына елестетіп, ойша көріп алады. Суреткердің өз ойында нақты түрде мүсінделмеген, суреткердің көз алдына затты түрде елес бермеген бейне оның шығармасында тірі қаһарманға айналуы мүмкін емес.

Әдебиет туралы ғылымның ең басты және өзекті мәселесі – образ және образдылық. Образдың қазақшасы – көркем бейне. Ең қарапайым мағынасында образ – суретті сөз.

*Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлатып әр нені*

(Абай)

*Ақ бетінің қызылы,
Ақ тауықтың қанындай.*

*Білегінің шырайы,
Ай балтаның сабындай.*

Бұндай ғажап сурет дүние жүзінің фольклорлық туындыларында сирек ұшыраса керек.

Ал енді осынау көркемдеу тәсілін қазіргі кәсіби қаламгерлеріміз айнытпай қайталаса, ол өте бір күлкілі нәрсе болып шығар еді.

Сөз өнеріндегі сұлу нәрсе – қайталанбайтын нәрсе. Мұндай сұлулыққа қалай жету керек. Тек деталь арқылы жету керек.

Көркемдік деталь

Мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекелеген сипат белгілері;

Адам бойындағы қандай да бір қасиет, сипатты дәл тауып, бейнелеп беру шеберлігі;

Оңай көзге түсе бермейтін өзгешеліктерді байқағыштық, көрегендік арқылы дәл тауып бейнелеу;

Суреттеудің, баяндаудың дәлдігін, нақтылығын арттыра түсетін әр түрлі бояу-нақыштар;

Бүгінді жеке бір бөлшегі арқылы, тұтас құбылысты кейбір дара сипаттары арқылы немесе адамның іс-әрекетін, жүріс-тұрысын бір-екі қимыл қозғалысы арқылы әсерлі көрсету;

Күрделі шындықты ұтымды танытар бірер соны сөз немесе тың сурет;

Азғана сөздің айқын суретке айналып, шындықты дәл танытуы, көл-көсір мағынаға ие болып, оқырманды қызықтыруы.

Көркемдік детальға мысалдар:

*“Сеземін шоршып ұшып, қонғанын да,
Кірпіктей қанаттары жыпылықтап”.*
(Ж. Молдағалиев)

“Сол сәтте әлдеқайдан сары қаншық жүгіріп кеп, балық исі шыққан киімін иіскеді. Онан сары қаншық мүп-мұздай тұмсығымен бұның қолын жалап алды. Еламан бойын жиып ала қойды”.

(Ә. Нұрпейісов)

Сөз өнеріндегі образ және образдылық туралы пікірлер

Н.А. Добролюбов

...Автордың не айтқысы келгені ғана емес, қайта әдейілеп болмаса да, өмір фактілерін дұрыс суреттеудің нәтижесінде не айта алғандығы біз үшін маңыздырақ. Біздің әрбір талантты шығарманы соншалықты қадірлейтін себебіміз – біз мұндай шығармадан өміріміздің фактілерін айқын зерттей аламыз, мұндай шығарма болмаса, ол өмір жай адамдардың көзіне шалына бермейді. ... Жазушының өмірді қай дәрежеде алғандығы, ол жасаған образдардың қандай мөлшерде берік, кең көлемді болып шыққандығы оның талантына өлшем болады. Тургенев мырзаны соңғы 20 жылдың ішінде билік

кұрған мораль мен философияның көркем суретшісі және жыршысы деп әбден әділеттілікпен атауға болады.

Г.В. Плеханов

... Қоғам суреткер үшін емес, суреткер қоғам үшін, көркемөнер адамзаттың ақыл ойын дамыту ісіне, қоғамдық құрылысты жақсартуға қолғабыс тигізуі керек. Публицистің ойын логикалық қорытынды-лардың көмегінен дәлелдейтіні секілді суреткер де өзінің идеясын образ арқылы бейнелеп танытады. Идеялық мазмұнсыз көркем шығарманың болуы мүмкін емес. Тіпті авторлардың мазмұнға мән бермей, тек формалық жағын ғана құнттаған шығармаларының өзі де қалай да болмасын белгілі бір идеяны танытады. Көркемөнер дегеніміз – адамдар арасындағы рухани қарым-қатынас жасау құралдарының бірі. Ғылым мен искусствоның мазмұны жағынан, философиялық мағынасында ешқандай айырма жоқ. Өйткені ғылым да, искусство да шындықты көрсетеді, айырмасы біреу-ақ: ғылыми топшылау шындықты логикалық ұғым арқылы танытады да, көркем шығарма шындықты нақты, сезімдік образдар арқылы бейнелейді.

М. Әуезов

Замана толқыны тарих теңізінің жағалауында көркем өнердің баға жетпес меруерт, маржандарын қалдырады;

Образ болмай, ойдың қасиеті болмайды. Жұрт айтып жүрген ойды сіз де айтасыз. Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол – ырыс.

Ғ. Мүсірепов

Жер бетінде ой зираты, даналық зираты жоқ еш жерде. Қай заманда туса да асыл ой өлген емес, поэзия өлген емес. Сөзге өлім жоқ. Сөз арқылы тараған ойға өлім жоқ;

Жастайымнан құлаққа құйғаным, ұйығаным – сөз, сөз болғанда да ана сүтімен қанымызға сіңген ойдың інжу-маржаны – поэзия.

З. Ахметов

Әдебиеттің шыншылдығы мен көркемдігі артқан сайын, оның тәрбиелік, өнегелік мәні күшейе түседі;

Сөз адамның ой-сезімін жеткізудегі бірден-бір күшті құрал. Сондықтан көркем ойлау жүйесі шексіз бай...;

Әдебиетте шыншылдық пен көркемдік шеберлік, эстетикалық әсерлілік біте қайнасып, біріккен сипат танытады;

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиет сөз өнері дегенді қалай түсінесіз?
2. Әдебиеттің сөз өнері ретінде өнердің басқа түрлерімен арақатынасы қандай?
3. Әдебиеттің объектісі өмір, предметі адам дегенді қалай түсінесіз?

4. Көрнекті қалам қайраткерлерінің сөз өнері туралы айтқан пікірлеріне сипаттама беріңіз.

III тақырып. ӘДЕБИЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҒЫ

1. Өнер және қоғамдық шындық. Суреткердің қоғамдық өмірге қарым-қатынасы.
2. Әдебиеттің халықтығы, ұлттық сипаты жайлы ой-толғамдар.
3. В.Г.Белинскийдің әдебиеттің халықтығы үшін күресі.
4. М.Әуезов Абайдың халықтығы жөнінде
5. Кеңестік әдебиеттану ғылымы өнердің, әдебиеттің халықтығы туралы мәселеге бүгінгі көзқарас.

Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы. Бірақ ол өмірдің көшірмесі емес. Өмірде не болса, соның бәрі көркем шығармаға өзек оқиға болып ене бермейді. Жазушы өмірдегі сан алуан шындықтан өзінің суреткерлік мақсатына керегін ғана таңдап алып, шығармасына арқау етеді.

Қаламгер өмір құбылыстарын өзі өмір сүріп отырған қоғамдық орта белгілеген дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарас тұрғысынан саралайды. Таптық қоғамда тіршілік еткен жазушының көзқарастарында таптық сипат болады. Өйткені әдебиетші “қоғамда өмір сүре отырып, қоғамнан тысқары бола алмайды” (Ленин). Ол өзі қаласын, қаламасын – бәрібір белгілі бір “таптың көзі, құлағы мен үні” (Горький). Осы мәселеде бір-біріне кереғар түсінік бар.

Бірі – әдебиеттің таптығын жоққа шығару. Олардың айтуынша әдебиет тіршілік “күйбеңдерінен” биік, тұрмыстан аулақ, саясаттан тыс, “өнер өнер үшін ғана” болуы тиіс. Өмір көріксіз нәрсе. Ал әдебиет – әдемі зат. Әдебиеттің мақсаты - өмірдің әлгі бір олқылығының орнын толтыру. Бұны әдебиеттің қоғамдық қызметін жоққа шығару деп Белинский кезінде қатал сынаған болатын. Өйткені әдебиет қоғамдық мақсатқа қызмет етеді.

Сондай-ақ В.Г.Белинский “өнер өнер үшін” дегеннің жалған екенін дәлелдеп: “Қазіргі шындыққа сәуле түсірмеген кез келген поэзия еріккеннің ермегі, қуыршақ ойнау қуыс кеуде кісілердің ісі”, – деп атап көрсетті.

Екіншісі – біріншіге қарама-қарсы – әдебиеттің таптығы дегенді тым саяз, шолақ түсіну, жалаң, жайдақ уағыздау. Бұндай ұғымдағылар әдебиетті де, әдеби шығарманы да эстетикалық табиғаты мен көркемдік қасиетінен жұрдай ғып, жалаң идеяға жаршы етіп қояды. Бұл – тұрпайы социология. Мұның зияны да жоғарыда айтқандай, кертартпа идеалистерден кем емес.

1953 жылы М.Әуезовтің “Абай” романы хақында” деген мақалада ұлы жазушыға тағылмаған айып қалмады, классикалық эпопеяның “тас-талқаны” шығарылды. Онда, ең жеңілі, Абай неге “бай-феодал жастарының ортасында, мақсатсыз, қарекетсіз, уақытын босқа өткізіп жүр”, “бай ауылдың молшылығы, Бөжейдің асы неге көркем суреттелген”, “ескі ауылдың қыздары ылғи сұлу болатыны несі” деген секілді тіпті сын көтермейтін “сын

пікірлері” тізбектеле келіп, ақыр аяғында “М.Әуезов революцияға дейінгі қазақ ауылындағы тап қайшылығының тігісін жатқызып... бүркемелеп көрсетті”, – деген байлау жасалды. “Бір-біріне өзара жауығып жүрген әр түрлі рулар ғана, күрес кедейлер мен байлар арасында емес, рулар арасында жүріп жатады”.

Бұл – барып тұрған солақай сыңаржақ пікір. ХІХ ғ. шындығын суреттеп отырған М. Әуезов аталған романда ру мен ру арасындағы қайшылықтар мен тартыстарды көрсетпегенде нені көрсетуі тиіс. Қолдан баррикада жасап, бір жағына капиталистерді, бір жағына пролетариатты қойып, оларды өзара ашық шайқасқа көшірсе кім сенеді? ХІХ ғасырда қазақ даласында сондай шындық болды ма?

Кеңестік дәуірде етек алған тұрпайы социологиялық таным әдебиеттің таптығын бұлжымас заң етті. Кеңес жазушылары осы заң шеңберінен шықпауға тиіс болды. Бұл заң уақыт өте келе заңсыздыққа айналды. Шеңберге сыймағандар кеңес жазушылары қатарынан аласталып, қуғын-сүргінге түсті. Жоғарыда М. Әуезовтің оның шығармасының тағдыры туралы айтылған әңгіме бұл сөзімізге нақты дәлел бола алады. Бұл жалғыз М.Әуезовтің басындағы ғана жағдай емес, оның қаламдас аға-інілері мен замандастары А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дулатовтың т.б. қаламгерлердің басынан өткен зобалаң болатын.

Бүгінгі “жаңаша ойлау” заманында “әдебиеттің таптығы” деген ұғым творчествоның еркіндігіне тұсау ретінде күн тәртібінен алынып тасталды.

“Әдебиеттің партиялылығы” деген де осы әдебиеттің таптығына жақын тіпті содан туындайтын ұғым. Әдебиеттің тұтас бір таптың мүддесін көздеуін былай қойып белгілі бір топтың мүддесін көздеуі әдебиеттің партиялылығы деген ұғымға саяды.

Сондықтан да біздің әдебиеттануда әдебиеттің партиялылығы әдебиеттің таптығының жоғарғы түрі деп танылып, екеуі өзара тығыз байланыста зерттеліп және зерделеніп келді. Бұл теория іс жүзінде кеңес әдебиеті мен әдебиеттануының туу және қалыптасу барысында ХХ ғасырдағы жүз жылдық тарихының негізіне іргетас боп қаланып, кеңес халқының күллі көркемдік дамуына қозғаушы күш ретінде қаралды.

Қазіргі заман да жаңа, қоғам да жаңа. Дәуір өзгерді: кеңес үкіметі ыдырады, оның бірден-бір бастаушысы коммунистік партия бүгінде біреу емес, көп партияның бірі болып қалды. Жазушының кезінде Сталиннің “адам жанының инженері” деген атауымен келісуге болар, бірақ Хрущевтің “партия көмекшісі” немесе “қолқанаты” деген үстірт ұғымымен келісуге болмайды. Коммунист партиясының қоғамдағы жетекшілік рөлі солғындаған соң оның әдеби процесті бақылауы, көбіне тіпті басқаруы да, күн тәртібінен түсірілді. Цензура жоқ. “Партиялық тапсырма” да жоғалды. Әдеби шығарманың тақырыбы әр суреткердің таңдауына, танымы мен талғамына лайық болса, идеясы маркстік-лениндік идеологияға сай болуы шарт емес.

Әдебиет – партиялық іс емес, таза ардың ісі, әрбір туындының қадір-қасиеті, идеялық құны оның көркемдігіне, тек қана көркемдігіне, сол

көркемдік деңгейін белгілейтін қаламгердің суреткерлік шеберлігіне ғана байланысты.

Мынаны ескеру керек: жарық дүниеде өмір бар да өнер бар. Өмір өнерге көшкенде ғана өмір, әйтпесе ол – бүгін бар, ертең жоқ уақытша пенде секілді өткінші. Ал өнер мәңгілік!

Ілгерішіл әдебиет пен өнер әрқашан өмірдің мектебі, шындықтың шежіресі, болашақтың болжаушысы.

Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады. Шын мәніндегі өнерде халық даналығының таңбасы жатады. Өнердің жасампаз күші де оның халықтан туған, халық қажетіне жарауында жатыр. Жер бетінде халық бар болатын болса, халық өмірімен біте қайнаған, халық мақсатына қалтқысыз қызмет ететін өнер де болады. Әдебиет пен өнердің халықтығын осы тұрғыдан таныған жөн.

Халықтық деген ұғымды тұңғыш рет XIX ғасырдың бас жағында П.А.Вяземский ұсынды. Халықтық деген ұғым туралы пікірлер әр қилы болып келді. Оны тұрлаулы түсінік ретінде қалыптастырған В.Г.Белинский болды. Оның түсінігінше, әдебиеттің өзі бәрінен бұрын “халық санасы”, “халық рухы”. Халықтық – әдеби шығарманың терең мазмұнында жатқан түсінік.

Халықтық сипат ең алдымен белгілі бір көркем шығармада бүкіл халықтық мәні бар мәселенің көтерілуінде жатады. Мысалы, Абай өз шығармаларында туған халқының, сол халық өмір сүрген заманының ең келелі мәселелерін көтеріп отырды. Ұлы ақын өзі өмір сүрген қоғамдық ортадағы керенаулық пен кеселді, надандықты, оспадарлық пен опасыздықты сынау арқылы қазақ даласындағы феодализмнің дағдарысын көрсетті. Бұның өзі бүкіл халықтық күрделі мәселе болатын.

Халықтықтың екінші шарты – көркем шығармада көтерілген келелі мәселені халық мүддесіне сай шешу. Ұлы Абай өзінің барлық шығармалары арқылы оқушы жұртты алға, арманға бастады, жарқын келешекке шақырды. Жамандықтан жирендіріп, жақсылыққа сүйіндіре келе биік мұратқа мегзеді.

Халықтықтың үшінші шарты – көркем шығарманың халыққа жетімді, түсінікті болуы. Талант неғұрлым ірі болса, соғұрлым қарапайым, көркем шығарма неғұрлым шебер жазылса, соғұрлым ұғынықты болатыны мәлім.

Әдебиеттің халықтығы – тарихи категория. Прогресшіл адамзаттың жалпы көркемдік даму тарихының әр кезеңінде бұл ұғым әр сипатта болды. Мұны бір тұста Пушкин де ескерткен: “Бірқыдыру уақыттан бері біздің арамызда халықтық жайлы сөз қозғау, халықтықты талап ету, халықтықтың жоқтығына қынжылу әдетке айналды. Бірақ халықтық деген сөздің мағынасы не? Оны анықтау ешкімнің ойына келмей жүр.”

Сонымен, әдебиеттің халықтығы – оның халықтық ірі мәселелерді халық мүддесіне сай шешіп халыққа жетімді жинақтап жеткізу.

М. Әуезов Абайдың халықтығы жөнінде былай дейді: Ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің үш түрлі мол арнасы данышпан ақынның творчестволық ісіне рухани азық болды. Абайдың бүкіл ой-қиялына,

әлеуметтік, ақындық ісіне дем беріп, шапағатты нәр алған арнаның бірі – халықтың өзі жасаған, ауыздан-ауызға тараған, баспа жүзінде сақталып келген қазақтың баяғы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы. Абай өзінің ақындық творчествосында өз халқының осындай асыл қазынасын толық пайдаланды, оған түр енгізіп, жаңа бағыт беріп, осының арқасында өз поэзиясын байытып, дамыта түсті.

3. Ахметов көркем әдебиеттің бастау көзі-халықтың сонау ерте дәуірлерде шығарған өлең жырлары, мақал–мәтелдері, нақыл сөздері, аңыз ертегілер екендігін айтты.

Бақылау сұрақтары:

1. Суреткердің қоғамдық өмірге қарым-қатынасы қандай болуы тиіс?
2. Өнер туындысын бағалаудың критерийлері туралы не айтуға болады?
3. Өнер мен әдебиеттегі халықтық ұғымы қалай пайда болды? Оның тарихи категория екендігін дәлелдеңіз.
4. Әдебиеттің халықтығы ұлттық сипаты жайлы қандай ой-толғамдар бар?
5. Белинскийдің әдебиеттің халықтығы үшін күресіне сипаттама беріңіз.
6. М.Әуезов Абай шығармаларының халықтығы жөнінде қандай пікірлер айтты?

IV тақырып. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА

1. Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні.
2. Көркем шығарманың тақырыбы.
3. Көркем шығарманың идеясы және оның автор дүниетанымымен байланыстылығы.
4. Көркем шығармадағы тақырып пен идея бірлігі.

“Сөз өнері, сөз жоқ, ардың ісі”. (М. Шолохов) Ұлы қаламгерлер өздерінің өмірінен бұрын өнер тағдырын ойлаған. Олар ажалмен арпалысып, өмірден өтіп бара жатып та қаламға жабысумен болған. Т.Жароков өлер алдында аурухана төсегінде қиналып жатып, палатадағыларға “Тасқынға тосқын” поэмасын оқыған.

Қ.Аманжолов:

Өкінбен мен де бір күн өлемін

Өкінем ұқсата алмай келемін деп

Күніне жүз ойланып, мың толғанам, – деп толғанған.

Шын мәніндегі өнер туындысы нағыз өнер иесінен үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Көркем шығарма – нағыз суреткерлік әрекеттің нақты нәтижесі, әдеби еңбектің көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын затты дерегі. Сәтті туынды бір жазушының ғана бүкіл халықтың, бүкіл әдебиеттің табысы.

Шын мәнісіндегі өнер туындысы адам бойындағы асыл да сұлу қасиеттерден түзілер болар. Сонда ғана көркем шығарма қалың көпке белгілі

бір халықтың өзіндік өзгеше бітімін, мінезін танытып, оларға өмірдің тың құпиясын ашып бере алады.

“Әдебиет – ықшамдалған әлем” (Салтыков-Щедрин) болса, әдеби шығарма – сол нұрлы дүниенің сырлы бөлегі. Ол - өмірдің өзі секілді күрделі, бұралаңы көп, қия-қалтарысы мол шытырман шындық.

“Шұғаның белгісі”, “Еңлік-Кебек”, “Сұлушаш”... осы шығармаларды оқыған сайын бұрын байқамаған жаңа, соны сыр ұққандай боламыз. Шынайы өнер туындысы оқырманға осылай әсер етеді.

“Көркем шығарманы жазу – әрқашан пішін жағынан өнер табу, мазмұн жағынан жаңалық ашу” – дейді Л.Леонов.

Абайдың *“Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші-алтын, сырты-күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы,” – деген немесе:
Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай... – деген сөздерінде аса терең*

мағына бар.

Шынайы өнер туындысының айрықша асыл қасиетін, сыртқы түрі мен ішкі сырының тамаша үндестігін осыдан артық дәл тауып айту қиын. Әдебиеттегі мазмұн мен пішіннің бірлігі дегеннің өзі де осы.

Мазмұн мен пішін іргелі философиялық ұғым. Мазмұн мен пішін тек өнер ғана емес, өмірдегі ақиқат шындықтағы кез келген затқа және құбылысқа тән нәрсе.

Мазмұн мен пішін ең алдымен бір-бірімен айрылмас байланыста, бірлікте болады; бірінсіз бірі жоқ, яғни мазмұнсыз пішін жоқ, пішінсіз мазмұн жоқ.

Көркем шығарманың құны мен қасиеті – оның мазмұны мен пішінінің бірлігінде.

Мазмұн дегеніміз–шығарманың өмір шындығын, құбылыстарын бейнелі түрде көрсетіп, ой-сезімге әсер беретін мағыналылығы; шығармадағы көркем ой көрігінен түрленіп шыққан өмір шындығы. Бұл – шығарманың көркемдік тұлға пішініне, өрнек кестесіне, өн бойына қан жүгіртіп, жан бітіретін, өң, нұр беретін идеялық мағыналылық. Қаламгердің өз эстетикалық идеалының тұрғысынан таныған ақиқат өмірі, пішіннің ішкі қасиеті, анықтамасы, яғни мазмұн болып табылады.

Көркемдік түр (пішін). Әдеби шығармадағы мазмұн, мағынаның, ондағы ой-сезім байлығының сөзбен мүсінделіп жеткізілген қалпы, әдеби шығарманың композициялық, сюжеттік құрылысы, жанрлық өзгешелігі, сөзбен бейнелеу тәсілдері, яғни тіл кестесі, өлең өрнегі, өлеңге тән ырғақ-интонация жүйесі, шумақ, ұйқас түрлері, өмір шындығы тұтастырыла жинақталған көркем образдар жүйесі, яки әдеби қаһармандар өмірі; мазмұнның сыртқы қасиеті, анықтамасы, шығармада баяндалған, көрсетілген уақиға, құбылыстардың көркемдік көрінісі, сөзбен мүсінделіп берілген суреті көркемдік түр болып табылады.

Көркем шығарманың құндылық қасиеті оның мазмұны мен пішінінің бірлігінде. Абайдың “Іші алтын, сырты күміс”, “Тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісім” деуі содан.

Мазмұн мен пішін жайында сөз еткенде ескеретін бір нәрсе – бір мазмұнның бірнеше *пішіні* болатын. Пішін көркем туындыда белсенді роль атқарады. Шығарма мазмұнының ұтымдылығы да, оқырманға жетімділігі де оның пішініне тығыз байланысты. *Пішіннің* көркем болуы – суреткердің шеберлігі болып табылады. Әрбір қаламгер өз шығармасының пішініне айрықша көңіл бөледі. Л.Толстой “Ревизордың” пішіні жайлы былай деген: “Гоголь өз комедиясын дөрекі, осал жазсыншы, оны қазіргі оқығандардың миллионнан бірі де оқымаған болар еді.” Бұл айна қатесіз шындық.

Мазмұн мен пішінге қатысты тағы бір ескеретін нәрсе – мазмұнға карағанда, пішіннің өзгерімпаздығы. Өмірде де, өнерде де солай. Мысалы, махаббат – өмірде болатын тұрақты шындық та, өнерде мәңгілік тақырып. Солай бола тұра қазіргі жастардың махаббатын Ләйлі мен Мәжнүннің немесе Қыз Жібек пен Төлегеннің арасындағы сезімдерше суреттесе, бұлай етуге келіспес еді. Өйткені осы дәуірдегі мазмұнға ондай пішін сай келмеген болар еді. Бұл мысалдар мазмұн мен пішіннің тарихи категория екендігін дәлелдейді.

Әр жаңа дәуірде көне мазмұн тың пішін тауып, жаңғыртып, жасарады. Әр дәуір өз шындығын, өз мазмұнын ала келеді. Жаңа мазмұн жаңа пішін іздейді. Пішін іздеу бар да, пішінділікке (формализмге) салыну бар. Пішіншілдіктен сақ болған жөн.

Сонымен, әдебиеттегі мазмұн мен пішіннің бірлігі дегеніміз сөз өнеріндегі орасан зор маңызды заңдардың бірі, өнер туындысының көркемдігі үшін ауадай қажет жағдай болып табылады. Көркем шығармадағы мазмұн мен пішіннің бірлігі – оның етене бүтіндігі, эстетикалық бағалылығы.

Әдебиеттегі мазмұн мен пішін дегенді белгілі бір көркем шығармадағы затты деректерге көшірсек, былай болар еді: *шығарманың мазмұны – оның ақиқат шындыққа негізделген тақырыбы мен идеясы да, пішіні – әдеби қаһармандардың өзара қарым-қатынасына, тағдыр тартысына негізделген сюжеті, композициясы жазушының өмірді өнерге айналдырған ең негізгі құралы – суретті сөзі, яки көркем шығарманың тілі.*

Тақырып өнер туындысының іргетасы болып табылады. Суреткердің өмірден ең алдымен іздеп табары да осы тақырып. Ол творчестволық процестің үш кезеңінің өн бойында тұтас желі тартып жатады. Тақырып – жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыс-тарының тобы, әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма мазмұнының негізгі арқауы.

Тақырып – әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын жай-жағдайлардың бағыт-бағдары. Шығарманың тақырыбын, яғни не жайында айтылатынын, нендей мәселелерді қозғайтынын анықтау сырттай карағанда оп-оңай сияқты көрінуі мүмкін. Алайда шығарма тақырыбын айқындауға жеңіл, үстірт қарау дұрыс емес. Тақырыпты бірнеше қырынан алып қарастыру кездеседі. Шығарманы

жазудағы автордың ой-ниеті тұрғысынан алғанда, тақырып – алдымен болашақ туындыға арқау болатын мәселелер, қамтитын жағдай, оқиғалардың, суреттелетін өмір құбылыстарының шеңбер-шегі. Ал шығарманы талдау тұрғысынан қарасақ, тақырып – ол шығарманың мазмұнының негізгі бір құрамды бөлшегі, айтылған суреттелген жайлардың қоғамдық өмірдегі маңызды мәселелер дәрежесіне көтеріліп, көркемдік шындыққа айналған қалпы. Яғни, әдеби шығарманың тақырыптық аясына енген жағдайлар өмірдегі алғашқы өз қалпында қалмайды, жазушының түсінігіне сәйкес тиісті мән беріліп, көркемдік шешімін тапқан сурет-бейнелер, маңызды мәселелер болып шығады. Сондықтан тақырыпты анықтағанда тек өмірдегі бар жағдайларды санамалап шығумен немесе жеке мәселелердің маңыздылығын көрсетумен іс бітпейді. Өйткені сол өмір құбылыстарының қай қырынан алынып, қалай бейнеленгенін, қаншалықты ұғымды, әсерлі көркемдік шешім тапқанын айқындаудың мәні зор. Тақырыпты шығарманың тұтас мазмұндық жүйесінен бөліп алып, жекелеп, оқшаулап қарау шартты түрде ғана мүмкін, өйткені шығармада белгілі бір жағдайлар, кейіпкерлер тандап алынуы, соларға ерекше назар аударылуының өзі-ақ жазушының мақсат-нысанасы мен бағыт-бағдарын аңғартады. Осыдан келіп тақырып пен идея деген ұғымдардың жалғастығы көрінеді. Олар бір-бірімен кірігіп, біріне-бірі реңк беріп, қабысып жатады. Тақырыптың қандай көркемдік шешім табатыны шығарманың идеясымен тығыз байланысты. Көркемдік идея да өз алдына бөлек оқшау тұрған нәрсе емес, ол шығарманың өн бойындағы көркемдік шешімдерден өріліп шығады, солардан туындайтын қорытынды-түйін ретінде көрінеді.

Идея – жазушының өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы. Ол көркем шығарманың өн бойында желі тартып жатқан ой мен сезімнің мығым бірлігі, шығарманың өн бойында көркемдік шешімдерден өріліп шығатын, солардан туындайтын қорытынды түйін болып табылады. Көркем шығармада сөз болып отырған мәселелерге жазушының көзқарасы, қатынасы, уақиғалар мен кейіпкерлерге автор көзқарасының кейде айқын, кейде ешқандай дайын шешімсіз, кесіп айтылған түйінсіз берілуі, шығармада бастан-аяқ үзілмей, тұтасып тұрған гармония, мазмұн мен түрдің, ой-сезім мен сөз кестесінің бірлігі идеяны құрайды.

Идея көркем туындының өн бойына, бар бітім-болмысына ажар беріп тұрады. Идеясы терең, өткір ой-сезімге толы шығармада әр бейне, әр сөз идеяның, ой-сезімнің қуатымен нәрленіп тұрады.

Айтатын ой-пікірі құнарсыз, солғын, сезім күші әлсіз шығармада көркемдік түр, көркемдік қасиет болуы мүмкін емес. Өйткені, ондай шығарманың құрылысы, сыртқы түрі, олардың жеке бедер-белгілері – бәрі де өңсіз, әсерсіз сезіледі. Шығармада бастан-аяқ үзілмей, тұтасып тұрған жарастық-гармония, мазмұн мен түрдің, ой-сезім мен сөз кестесінің білігі жетімсіз болған соң, тіпті жекелей алғанда ұтымды айтылған сөздер, қисынды табылған бейнелер де әр жерде бөлек қалады.

Көркем шығармада негізгі идея және жанама идеялар бола береді. **Негізгі идея** деген шығармадағы әр алуан тақырыптар мен идеялардың басын біріктіретін өзекті мәселе, өнер туындысындағы азаматтық правосы бар негізгі мәселе болып табылады. Сондай-ақ көркем шығармада тенденция да болады.

Тенденция (латын. *Tendere* – бағыттаймын, ұмтыламын) деген қаламгерге тән құштарлық, оның қоғамдық көзқарасының тұғыры, өнер туындыларында көрініс табатын суреткердің әлеуметтік, саяси, идеологиялық адамгершілік ұмтылысы, автордың өзі бейнелеп отырған өмір шындығына деген идеялық-эмоциялық қарым-қатынасы, маңызды мәселелерді ой елегінен өткізіп бағамдауы.

Енді мына жайтқа назар аудару қажет: жазушының ой өзегі әрқашан қаз-қалпында көркем идеяға айнала қоймайды. Осыдан келеді де әр шығармадағы авторлық және объективтік идеялар туралы ұғым туады. *Авторлық идея – суреткердің о бастағы ой өзегі; объективтік идея – нақты шығармадан туатын мақсатты нәтиже.* Бұл екеуі ылғи бірдей бола бермейді. Дәлірек айтқанда, автор өзінің ойға алғанын жазу үстінде дәл өз ойындағыдай жинақтай беруі қиын. Кейде тіпті авторлық идеяға объективтік идея кереғар кеп, қарама-қарсы шығуы да мүмкін. Мәселен, Гоголь бір жолы “Өлі жандардың” алғашқы нұсқасының бірер тарауын Пушкинге оқып берген екен, оның алған әсері автордың ой-өзегіне қарама-қарсы шығыпты: Гоголь көңілдендіріп, күлдірмек болып оқыса, Пушкин тыңдаған сайын түнеріп, сұрланып, ақыр аяғында тіпті мұңданып: “Құдай-ай, қайран Россия қандай қамкөңіл еді!” – депті. Демек бізге керегі – автордың идеялық мақсаты ғана емес, шығарманың идеялық нәтижесі.

Ә.Нұрпейісов 40-жылдардың орта шенінде өзі ішінде болып, бүгешігесін әбден анық білетін Курляндия оқиғасынан шағын очерк жазбақ болады. Оның жазушылық жолы осыдан басталған. Сөйтіп, осынау авторлық идеясын жүзеге асыру үстінде оның творчестволық ой-өзегі өзгереді де, отырады: очерк көлемді әңгімеге, әңгіме повеске, повесть қалың романға айналып, онысы әуелі “Курляндия” боп жарық көрді де, кейін “Күткен күн” боп бастан-аяқ қайта жазылды. Қысқасы, авторлық идеяның объективтік идеяға айналу барысы - өз алдына тірі тарих, бүтін бір творчестволық процесс.

Л.Толстойдың “Соғыс пен бейбітшілігіндегі” ой-өзегінің өрбу процесі авторлық идеяның объективтік идеяға айналу тарихы тіпті қызық. Басында автор бірер дворян семьясының аз уақыт ішіндегі хал-күйін, шаруа жайын, тұрмыс тіршілігін суреттеп, кейбір психологиялық ситуацияларды ғана жинақтап, тынбақ екен. Іс жүзінде олай болмайды. Автор аттаған сайын шындық сырына тереңдеп, оқиға аумағы кеңейіп, бірер семья емес, күллі халық жайлы жеке адам емес, жалпы заман жайлы мәселелерге көшіп, бүкіл орыс өмірінің кезең-кезеңдерін кезіп кете барады. Осы жайтты Толстойдың өзі тамаша айтқан: “Мен 1856 жылы белгілі бағытта повесть жаза бастадым, қаһарманы – семьясымен Россияға оралған декабрист болуға тиіс еді. Амал жоқ, бұл күндерден жырақ 1825 жылға – қаһарманның адасқан, азап шеккен

дәуіріне ауыстым да, бастаған нәрсемді тастап кеттім. Бірақ менің қаһарманым сол 1825 жылдың өзінде есейіп қалған ересек, семьялы кісі болатын. Осыны түсіну үшін, мен оның жас шағына көшуге тиіс болдым, ал менің жастық шағы Россия үшін даңқы бөлек 1812 жылғы дәуірмен тұстас келді. Бастағанымды тағы тастадым да, енді 1812 жылдан қайта бастадым... Бірақ оны үшінші рет тағы тастадым... Сөйтіп, 1856 жылдан 1805 жылға шегініп барып, сол уақыттан былай қарай – 1805, 1807, 1825 және 1856 жылдардағы тарихи оқиғалардың жуан ортасымен бір емес, әйелі бар, еркегі бар, бірнеше қаһарман алып өтпек болдым”. Сонымен міне, автордың алғашқы ой-өзегіндегі бірнеше дворян семьясының тарихы бүкіл орыс халқының көркем тарихына шағын семьялық-психологиялық роман көш құлаш ұлттық эпопеяға осылай айналған.

Тақырып пен идея – әдеби шығарманың мазмұны. Ал әдеби шығарма мазмұнды болу үшін, Ибсен айтқандай, әдебиетшінің өмірінің өзі мазмұнды болу қажет. Көркем творчество суреткердің өмір тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан әрбір қалам иесі шығармаларының тақырыбын байыту үшін, алдымен өзінің өмір тәжірибесін байыта түсуге тиіс. Ол үшін қаламгер өмірмен қоян-қолтық араласып, жиі-жиі сапарға шығып, халықтың қалың ортасына сіңіп кетуге тиіс. “Егер жазушы болғыңыз келсе, – дейді Чехов Телешевке, –күні ертең Нижнийге билет алыңыз, сонда барыңыз, одан – Волгаға, Камаға шығып кетіңіз. Халық өмірін көресіз, меңіреу түзге, жер үйлерге түнейсіз. Жалғыз-ақ темір жол бойымен жүре қалсаңыз, қалайда үшінші класқа, қарапайым халық арасына орналасу шарт. Әйтпесе құлағыңыз қызықтан құр қалады”. Чехов өзгеге осылай ақыл айтып қана қойған жоқ, 1890 жылы өзі бүкіл Сібірді түгел аралай отырып, Қиыр Шығысқа, одан Сахалинге барып қайтты. Оның Ялтадағы музейінде ұлы жазушыға дәл әлгі сапарда өз оқырмандары сыйға тартқан бір шағын сурет бар: қалың жыныс орман, ымырт, орманшының үйшігі, үй алдында қып-қызыл болып қоздаған шоқ... Төргі бөлмедегі кереуеттің аяқ жағында қабырғада ілулі тұр. Осы суреттен ауру Чехов ақырғы демі біткенше көз алмапты.

Бақылау сұрақтары:

1. Мазмұн мен пішіннің адамзат қоғамында алатын орнына философиялық тұрғыдан анықтама беріңіз.
2. Көркем әдебиеттегі мазмұн мен пішіннің арақатынасы қандай?
3. Тақырып көркем шығарманың іргетасы дегенді қалай түсінесіз? Негізгі және қосалқы тақырып деген не?
4. Көркем шығарманың идеясының автор дүниетанымымен байланысы қандай? Негізгі идея, лейтмотив дегенді қалай түсінесіз?
5. Көркем шығармадағы тақырып пен идеяның бірлігі неде?

V тақырып. КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

1. Көркем бейне туралы түсінік, оған қойылатын талаптар.
2. Өнердегі типтілік мәселесі, типтендіру процесі.

3. Көркем бейне жасаудың негізгі жолдары (портрет, мінездеу, кейіпкер тілі, монолог, диалог).

Көркем бейне – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі. Көркем образда екі түрлі ерекшелік – жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет-белгілерді нақтылы түрде көрсету - осы екеуі іштей астасып, қабысып жатады. Көркем образ – әдебиетте, өнер салаларында өмір шындығын, қоғамдық құбылыстарды, табиғатты, адам тағдырын бейнелеп көрсету тәсілі. Әдеби шығармадағы адамның көркем образы алсақ, оның бой-тұлғасындағы, кескін-кейпіндегі, жүріс-тұрысындағы, қимыл-әрекетіндегі, ойлау-сөйлеу әдетіндегі өзгеше сипат-белгілерді нақтылы суреттеу арқылы жазушы типтік қасиеттерді, яғни қоғамдық жағдай туғызған, басқаларға ортақ, жалпылық мәні бар ерекшеліктерді айқын танытады.

Реалистік көркем бейне типтендіру тәсілімен жасалады. Жазушы көптеген адамдарға тән қасиет-сипаттарды жинастырып, екшеп, іріктеп алып, бір адамның бойына сыйғызып бейнелейді. Сонда кейіпкердің кескін-тұлғасы, характеріндегі жекелік, көпке ортақ жалпылық қасиеттері де жалқылық ерекшеліктерімен қатар, айқын бедерленеді.

Көркемділік – өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, бейнелілік, өрнектілік. Бұл – суреткердің өмірдегі әдемілікті көре білуі, шебер бейнелеуі, ой сезімін, толғанысын әсерлі жеткізуі, қиялға байлығы, шығарманың күллі суреттегіш, бейнелегіш құралдарының іштей жарасым-үйлесімі, мазмұн мен пішінінің тұтастық-бірлігі.

Көркемдік шындық – өмір шындығының жазушының ой елегінен, творчестволық көрігінен өтіп, қорытылып, әдеби шығармалардағы баяндалған, көркем суретке айналған қалпы; жазушының өмірдегі шындықты кең толғап түсінуі, терең сезінуі, оған өз қатынасын білдіруі арқылы туатын нәрсе. Көркем бейне әдіс тұрғысынан реалистік және романтикалық образ деп, тек тұрғысынан эпикалық, лирикалық, драмалық образ деп жіктеледі.

Образ

Ол “... эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің әсем суреті”;

Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, яғни суреттілік, суретті сөз, сөзбен салынған сурет образ деп аталады.

Әдеби қаһарман

Тарихи орта сипатын айғақтап, халықтық үлгіде тәрбиелі қасиеттерді жеткізуші, жан-жақты сомдалған толыққанды образ, бас кейіпкер, әдеби қаһарман деп аталады. Ол әдебиеттің идеялық-эстетикалық роліне сай заманның, уақыттың бағыт-бағдарын, арман-мұратын танытушы, автор идеясын жүзеге асыратын бейне болып табылады.

Әрқашанда жақсылық, әділет үшін күресіп, халық махаббатына бөленген Ахиллес, Прометей, Геракл, Муромец, Алпамыс, Қобыланды сынды образдар – әдеби қаһарманның үздік үлгілері.

Әдеби характер

Кейіпкердің мінез бітімі, адамның бойына, психологиясына, қимыл әрекеттеріне тән сан түрлі қасиеттердің бірігіп, біте қайнаған тұтастығын танытатын мінез-құлық өзгешелігі, жазушы шеберлігі арқылы көрінетін әр кейіпкердің өзгеше рухани әлемі, жан сыры, идеалы, күрес мақсаты әдеби характер арқылы көрінеді. Ол характер деп те аталады. Ол әдеби шығармада күрес-тартыс үстінде, кейіпкердің іс-әрекеті, ой-ниеті, мақсат-тілегі арқылы көрініс тауып, анық танылады.

Ұлттық характер

Әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі, жалпы адамдарға тән дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау және олардың әдебиет пен өнер туындыларында айрықша көрініс табуы ұлттық характер деп аталады. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасқан тарихи категория болып табылады.

Көркемдік ойлау

Өнер туындысын жасайтын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше түрі, дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет көркемдік ойлау болып табылады.

Образдылық, сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үңілу, тіршілік тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл күй, қиял арқылы жүзеге асатын суретті, бейнелі ұғымдар синтезі;

Көркем сананың эмоциялық белсенділігі, эстетикалық сезімнің кемелдігі, сергектігі, тез, шапшаң шабыттану, болжағыштық, тұтанғыштық, ықтималды ойлау қабілеті.

Көркемдік қиял, творчестволық фантазия, ойдан шығару

Суреткердің өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді қиял арқылы елестету қабілеті;

өмірде кездесетін, болуы мүмкін құбылыстарды ойша елестетіп бейнелеп көрсету, яғни адам бейнелері мен өмір суреттерін түгелдей ойдан шығару, шындықты сұрыптау, саралау;

ғажайып сипаты бар, болмыста дәл сол қалпында кездеспейтін, тек қана елестетуден туған көркемдік бейне жасау.

Суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеу, қорыту, жинақтауы;

Суреттелер шындықты сұрыптау, саралау;

Шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралау тәсілі.

Романтикалық образ – негізінде қиял жататын образ. Баяғы көне дүние әдебиетінде, мифте, ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Бұл – өмірде қазірше жоқ, бірақ болатын дерекке негізделген образдың түрі, яғни биік арманға құлаш ұрған кейіпкер.

Реалистік образ – әдебиеттегі адам бейнесінің ең сымбатты, шынайы түрі; қолмен ұстап, көзбен көргендей затты әрі жақын, мінез-құлқы, іс-әрекеті, қоршаған ортасы, басынан өтетін оқиғалары бәрі өлшеулі, бәрі мөлшерлі образ. Мұнда өмірде болатын, үнемі кездесетін, нақтылы іс-әрекеттермен көрінетін бейне суреттеледі. Бұл – өмірдегі бірнеше адамнан жинақталып, творчестволық қиялға суарылып шығарылған типтік образ.

Эпикалық образ – кескін-кейпі, мінез-құлқы, іс-әрекетімен тұтас көрінген әрі толық жинақталған, әрі әбден дараланған тип; көркем бейне жасаудың портрет, мінездеу, диалог, монолог және т.б. амалдары көп қолданылып жасалатын образдың түрі; адамның кескін-кейпін, ішкі дүниесін, іс-әрекетін кең суреттеп, мол көрсететін, терең әрі жан-жақты танытатын образ.

Лирикалық образ – сыршыл өлең жырлардағы ақынның өз бейнесі, оның ішкі бітімі; ақынның мың иірім көңіл-күйінен, нәзік сыры мен сылқым сезімінен өріліп жасалған өзгеше кейіпкер, оның субъективті көңіл-күйінен, сан иірім сұлу сыры мен сезімі арқылы жасалатын образ; адамның аса терең нәзік ашылатын ішкі сыры, мінез-құлқы, жан-тынысы айрықша әсем айшық табатын образдың түрі.

Драмалық образ – өмірдің өз аясында, сахнада көзбе-көз, қолма-қол жасалатын; тірілермен тірілерше диалдасып, оларды қолма-қол күлдіріп не жылатып, тікелей ықпал жасап, тебіренетін; шиеленіскен тартыстар мен қым-қиғаш қимыл-әрекеттер арқылы жасалатын образ.

Образ жасаудың тәсілдері

Юмор – өмірдегі кісі күлерлік құбылыстардың өнердегі сәулесі; адамдардың, кейіпкерлердің кейбір қылықтарын зілсіз әжуалау. Юмор жұртқа тиер зияны жоқ құбылыстар мен әрекеттерді жай ғана көңілді күлкіге айналдыру арқылы көркем шығармаға өзгеше эмоциялық жылылық, жарқын, жайдары шырай береді.

Сатира – өмірдегі керексіз, кесір құбылыстарды қаза қопару, қағып-сілкілеу; келеңсіздікті, кері кеткендікті көптің алдында мысқылмен түйреу, сықақ ету. Сатира арқылы суреткер өмірде кездесетін зиянды жайттарды, қулық пен сұмдықты екіжүзділік пен мансапқорлықты аяусыз әшкерелейді. Сол арқылы күні өткеннің, тозып біткеннің кедергіге айналғанын аңғартып, адам бойынан жиреніш шақырады.

Кекесін (ирония) – сөзді тура мағынасында айтылғандай қолдана отырып, бірақ оған қарама-қайшы мағына беру, сөйтіп ойды әзіл-қалжыңмен зілсіз айту тәсілі. Бұл – жағымды, жылы сөздермен жағымсыз мінез, іс-әрекеттерді көрсететін тапқырлық; қарама-қайшы жайларды тартыстыру арқылы ойды жасырын түрде жеткізе білетін шеберлік; жоқ жақсылықты өп-өтірік бар ету арқылы әдейі сол нәрсенің орнын ойсырата көрсету, объектіні тәлкек ету; кемшілікті, мін-мүлтікті астарлап, перделеп сынау, сықақтау, мысқылдау, кекету.

Мысқыл (сарказм) өлең – ащы кекесінді көбінесе бүкпелемей, сыпайыламай, ашық, тура айтатын өлең; әзілінен әшкерелеуі, әсірелеп

шенеуі басым келетін өлеңді шығарма; бастан-аяқ өткір уытты сөз, сайқымазақ және күлдіргілі кекесін араласып келіп отыратын өлең. Мұнда объектіні тәлкек етіп қана қоймай, оның дәрменсіз бейшаралығын кіріштар күйкілігін, құр кеуделігін әшкерелейді.

Жасалу тәсілдеріне қарай образдардың түрлері

Фантастикалық образ – қиялдан туған қаһарман, адамның ақиқатқа ұқсас арманында бедерленген, көпке ортақ биік мақсаттарға, асқақ армандарға, асыл мұраттарға тамыр тартатын, әр қиялдан ғана тумайтын бейне. Бұл–халықтың тілегі, арманы адамның табиғатқа ие болу, табиғатты өзіне бағындыру, адамның күшті болуы ниетінен туған образ.

Трагедиялық образ–адамдық пен жауыздық арасындағы ымырасыз күрестен, адам жеңіп болмас ауыр жайларды әдеби шығармада жинақтаудан туатын образ. Ол өмірде де, өнерде де юморлық, сатиралық құбылыстарға қарама-қайшы қатерлі, қайғылы жайларды, қазаны бастан кешеді. Көбінесе әділет үшін күресетін, зұлым күштердің зорлығына мойынсұнбайтын, сол жолда опат болуға әзір. Көп жағдайда арманына жете алмай опат болса да, басқалардың кеудесіне үміт отын тұтатып, батыл күреске үндейді. Бұл – мұрат, мақсаты жолында әр түрлі кедергіге ұшырап, тұйыққа тірелетін көбіне өмірін өліммен аяқтайтын образ.

Геройлық образ – ұнамды кейіпкер, адамға тән небір тамаша сипаттардың синтезі секілді сом әрі өз дәуірінің ең аяулы, асыл мұраттарынан туған тарихи тұлға. Бұл – өз дәуірінің шындығы мен сипатын сәулелендіретін типтік тұлға, ұнамды қаһарман; өз тағдырының билігін өз қолына алған, дүние тұтқасын ұстаған азат, сара сананың адамы; қоғамдық, адамдық биік мақсат жолындағы өрлік пен ерлікке ие қайсар қаһарман. Еңбек пен күрес адамының көркем әдебиеттегі ең көрнекті типі, лұғатты түрі, биік үлгісі.

Әдебиетте адам бейнесін жасаудың амалы алуан түрлі. Ол сөздегі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға дейін барады.

Шындықты көркем жинақтау жайлы әр тарап пікірлер бар. Дұрысында, типтендіру деген – суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүние танымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған бейнені сомдауы даралауы болып табылады. Басқаша айтсақ, ақиқат өмірдегі тірі кісілерден әдеби шығармадағы жанды бейнелер туғызудың аса қиын, күрделі әрқашан тың, тынымсыз қарекеті. Суреткер өзі көркем бейненің құны мен қасиетін қасаң қағидаға қарап белгілемейді. Оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағалайды.

Жазушыға тип жасау үшін керегі – тірі мүсін, прототип (грекше *prototypon* - түп, төркін бейне). Жазушының өмір шындығын көркем жинақтауы, яки әдеби бейнелерді типтендіру әрекеті, көбіне, әр типке прототип табудан басталады.

М. Әуезов эпопеясының әр типінің өмірде моделі – прототипі болған. С. Мұқановтың “Ботакөз” романындағы Амантайының түп төркіні – Амангелді, Балуан Шолағы өмірдегі Балуан Шолақтан, Шоқаны – Шоқаннан, Сәкені – Сәкеннен туды. Ғ. Мүсіреповтің Ақаны мен Қайрошы да сондай. Х.Есенжанов, І.Есенберлин трилогияла-рындағы типтер ше? Бәрінің негізінде прототип жатыр. Задында прототип реалистік шығармалардағы көркем бейнелерді нанымды етудің, шындықты шынайылаудың құралы. Дәл осы себептен болуға тиіс, қылқалам шеберлерімен сөз зергерлерінің бірқатары өздері өнерде жасамақ болған типтерге өмірден әдейі прототип іздеген.

Бірақ реализмге дейінгі классицизм мен романтизм өкілдері прототипті көп пайдалана қоймаған. Типтің түп нұсқасын прототиптен табу – шыншыл суреткерлерге тән мінез. Прототип жөнінде орыс әдебиетінен де, қазақ әдебиетінен де қызықты мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Сонымен прототип дегеніміз – жазушыға тип жасау үшін қажет тірі мүсін; Әдеби кейіпкердің ақиқат өмірдегі негізі.

Бірақ суреткер бір ғана модельмен қанағаттанбайды, бір типті бірнеше прототиппен жинақтап жасайды. Мысалы, С. Мұқановтың “Мөлдір махаббат” романындағы Бәтестің өмірдегі прототипі – Бәтима Мақашқызы және әйелі Мәриям Қожахметқызы, Ж.Аймауытовтың сүйікті кейіпкері Қартқожаның өмірдегі прототипі жазушының замандасы Қартқожа Тоғанбаев пен автордың өзі.

Типтік тұлғаны жинақтау, көркем бейнені даралау процесі, міне, осылай басталады.

Жинақтау үшін суреткерге талғампаздық керек. Жазушы көркем бейнені жасауға керек өмірлік материалдың өзін сұрыптап, саралап пайдаланады. Мысалы, Э.Хемингуэй әдеби творчествоны айсбергке балайды. Айсбергтің 1/7 ғана су бетінде, қалған бөлігі су астында екені белгілі. Қаламгердің туындысында көрсеткен жайларынан көрсетпеген жайлары әлдеқайда артық, көп болғаны жақсы. Шығармаға қажеті шамалы, “алып тастауға болатын нәрсені бәрін алып тастай берген жөн. Олар су астына кетеді де, біздің айсбергімізді орнықтырып, нық бекіте түседі”, – дейді жазушы.

1957 жылы “Абай жолы” эпопеясын талқылау қорытындысында М.Әуезов те көркем жинақтау, талғампаздық, әдебиеттегі адам бейнесін жасауға қажет материалды сұрыптау жайлы айта келіп: “Төрт том “Абай жолы” үшін жинап, жинақтап және сұрыптап пайдаланған материалымнан әлі де дәл осындай 4 кітапқа жететін материал пайдаланылмай артық қалды”, – деп еді. Талғам жоқ жерде жинақтау, демек типтендіру жоқ. Сонымен, әдебиеттегі шындықты, яки адам образын жасауға қажет өмірлік материалды жинақтау (обобщение) тек типтендіру тәсілімен ғана жүзеге асыралады.

Шындық құбылыстарды типтендіре жинақтау арқылы суреткер болашақ образдың немесе типтің жалпы бітімін, тұлғасын қалыптастырады, оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды. Әрбір әдеби тұлғаны өз ортасынан адам ретінде бөлек, оқшау танытып тұратын, оның тек өзіне ғана

тән, өзгелерде жоқ және қайталанбайтын психикалық ерекшеліктері болуы шарт.

Тип, типтілік, типтендіру

Суреткердің өмір шындығын өз дүние танымы тұрғысынан тандап іріктеуі, жинақтауы;

Жазушының белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік ортаға сай көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы;

Әдеби шығармада жанды бейнелер туғызудың күрделі, тынымсыз характері;

Әбден жинақталған жалпы әрі әбден дараланған жалқы тұлға;

Өзі секілділердің бәріне ұқсайтын әрі өзінен өзге ешкімге

Ұқсамайтын дара тұлға;

Әдебиеттегі бір адам арқылы өмірдегі мың адамды бір-ақ қамтып таныту.

Көркем бейненің жасалуында қолданылатын негізгі суреттеу тәсілдеріне портрет, мінездеу, кейіпкер тілі, монолог және диалог жатады.

Портрет (франц. *Portrait* - бейнеленген) – бір қалыпта тұрмай-тын, өзгеретін, қозғалатын жанды келбет, тірі кескін; әдебиеттегі адамның сырт бітімін, кескін-кейпін, жүріс-тұрысын суреттеу, яғни әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой тұлғасын суреттеу; адамның бет-әлпетін тұтас бейнелемей, көбінесе жекелеген ерекше-ліктер, есте қаларлықтай сипат белгілер, көркемдік детальдар арқылы көрсету.

Мінез, тура және жанама мінездеу

Мінез дегеніміз адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы; ішкі бітімі, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы.

Тура мінездеу – кейіпкердің ішкі бітімін бар болмысымен төтеден сипаттау. Ал жанама мінездеу дегеніміз кейіпкердің ішкі болмысын соған қатысы бар өзге заттар арқылы суреттеу.

Адамның сезімін, күйіну не сүйіну халін суреттеу дегеніміз—адамның ішкі тұңғиық тереңін, адамға тән құштарлықтың құпиясын ашу; адам психологиясының көзге ілінбес нәзік қалтарыстарын қопара көрсету, сондай-ақ әдеби образды оқырманның жан жүрегін баурап алар құдіретті күшке ие ету.

Монолог (грек.*monologos*, *моно*-бір, *logos*-сөз) – әдеби шығармадағы кейіпкердің ішкі көңіл-күйін білдіретін толғау сөз. Мұнда кейіпкердің өзімен-өзі сырласқандай ойланып, толғанғандай болып айтатын, адамның ішкі сырын, көңіл-күйін, психологиясын терең ашып көрсетуге ыңғайлы сөзі беріледі.

Диалог (грек.*di* - екі *logos* - сөз,), **сөйлестіру** – әдеби шығармадағы екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі; әдеби шығармадағы кейіпкерлерді сөйлестіру тәсілі; шығармадағы тартыс-қақтығыстардың шиеленісіп-өрістеуімен тығыз байланысты кейіпкерлер сөзі; жазушының әр кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуі.

Пейзаж (франц. *Pays* - ел, жер) – әдеби шығармадағы жара-тылыстың әсем көрінісі,көркем бейнесі; табиғатты адамның көңіл-күйімен астастыра суреттеу; кейіпкер басындағы қуанышты я мұңды күйлерге ыңғайлап, уақыт пен кеңістіктің дерегі болып табылатын қоршаған ортаның әр алуан сипатын беру.

Бақылау сұрақтары:

1. Көркем бейненің әдеби әдіс тұрғысынан түрлері.
2. Көркем бейненің әдеби тек тұрғысынан түрлері.
3. Көркем бейненің әдеби тәсіл тұрғысынан түрлері.
4. Өнердегі типтілік, типтендіру процесі деген не?
5. Тип пен прототиптің арақатынасы қандай?
6. Образ жасаудың портрет, мінездеу секілді жолдарына сипаттама беріңіз.
7. Образ жасаудағы ішкі монолог пен диалогтың және пейзаждың қызметі қандай?

**VI тақырып. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ КОМПОЗИЦИЯСЫ
МЕН СЮЖЕТІ**

1. Композиция туралы түсінік.
2. Сюжет туралы ұғым.
3. Сюжеттік элементтер немесе сюжеттік даму кезеңдері.
4. Композицияның сюжеттен тыс элементтері: пролог, эпилог.
5. Композиция мен сюжеттің бірлігі және айырмашылығы.

Композиция (латын. *Composito* – құрастыру, қиыстыру) – көркем шығарманың құрылысы; әдеби шығарманың сыртқы түрінің ғана симметриясы емес, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы; сюжеттің өрбу кезеңдерін жүйеге түсіруімен қатар сюжеттен тыс нерселерді де өзара қиюластырып белгілі бір арнаға салатын ұғым; сюжеттік дамудың кезең-кезеңдерін тәртіпке салып, реттеп, қиыннан қиыстырып тұратын нәрсе; шығармадағы барлық бөлшекті бір ғана бүтінге тұтастыру, бәрін бір ғана нәрсеге – негізгі идеяға бағындыру.

Әдеби шығарманың композициялық құрылысының ұтымдылығы сөз болатын мәселелерді, суреттелетін жағдайларды, кейіпкерлердің іс-әрекетін талғап, таңдай білу, оларды екшеп, сұрыптап алу, қисынын тауып қиюластыра білу шеңберлігіне жалғас келеді және, түптеп келгенде, бұл жазушының қандай шиеленіскен жағдай болса да түйінін тауып, ақ пен қараны ажыратып, не нәрсенің мәнді, маңызды екенін терең түсінетін көрегендігіне байланысты болады.

Композицияның көркемдік қуаттылығы – әдеби шығармада не айтылғандығы қандай маңызды болса, нені қай тұста айту, әр түрлі жағдай, уақиғаның, іс-әрекеттің қайсысын бұрын, қайсысын кейінірек баяндау – бұлардың да үлкен мәні бар. Айталық, басты кейіпкер шығарманың өн

бойында үлкен жігерлілік, алғырлық танытып келіп, ал енді ең соңында өмірден торығып, түңілгендей болса, бұдан туатын әсер бір түрлі де, егер осындай торығу, өзінен әлсіз сезіну шығарманың орта тұсында болып, кейіпкер қайта сергіп, серпіліп, өзінің ширақ, күрескер қалпына келсе, шығарманың соңында ол осындай күйде болса, мұның оқырманға әсері мүлде басқаша болатыны түсінікті.

Әдеби шығармадағы жеке бөлім, тараулар уақиғалардың астас, жалғастығы, кейіпкердің ортақтығы арқылы бірігіп, тұтасып жатады. Композициялық тәсілдер алуан түрлі. Солардың ішінде екі нәрсені салыстыра суреттеу немесе қарама-қарсы қойып суреттеу жиі кездеседі. Бұларға қоса, шығарманың композициялық құрылысын белгілеуде елеулі орын алатын ерекшеліктер: уақиға автордың, автордан басқа баяндаушының атынан айтылуы немесе кейбір тұстарда болған жағдайлар шығармадағы кейіпкердің көзімен көрген қалпында алынып, соның ұғым-түсінігі арқылы берілуі.

Сюжет (франц. *Sujet* - зат) – көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі, жолы немесе тәсілі; адамдардың өзара қарым-қатынасы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр характердің, типтің өсу, жасалу тарихы; өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі; өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс. Ол тартыс, конфликт әр түрлі адамдардың іс-әрекетіндегі немесе ой-сана, көзқарасындағы қарама-қайшылық. Мұндай қайшылықтар әр түрлі қарап бағалауынан да жақсы аңғарылады. Кейіпкерлердің қақтығысы қалайда қоғамдық өмірдегі күрес-тартыспен қабысып жатады, жеке адамдардың іс-әрекетінен, тағдырынан оқырмандар заманның, дәуірдің шындығын көріп, әлеуметтік қайшылықтардың сырын ұғады. Шығармадағы қақтығыс-тартыстың (конфликт) өрістеп дамуы үстінде кейіпкерлердің қимыл-әрекеттері, ой-сезімдері, сөздері арқылы олардың характері ашыла, айқындала түседі. Сюжеттің жүйелі тұтастығы да, сондай-ақ жекелеген сәттері, яғни бастамасы (экспозиция), шиеленесуі, шарықтау шегіне жетуі және шешілу – аяқталуы да өмірлік тартыс, қайшылықтың даму-өрістеу заңдылықтарына сәйкес келіп отырады. Уақиға желісі болған соң, тартыс болған соң оның қадай да бастауы, өрістеп, шиеленісіп, ширығатын кезі, аяқталуы болатыны түсінікті ғой Және мәселе уақиғаның жәй ғана аяқталуында емес. Көркем шығармадағы қақтығыстар, жеке суреттер-картиналар арқылы толысып, мағынасы кеңейе түсетін оқиға тізбегі бара келе логикалық тиянақтық тауып, негізгі шиеленіс-тартыстың түйіндері әбден шешіліп, бәрі-бәрі бір арнаға құйылып барып тынуы, сол арқылы шығарманың негізгі идеясы әсерлі толық ашылуы аса қажет.

Сонымен бірге кейде сюжеттің беташары ретінде аңдату (пролог), ал соңында қосымша түрінде үстемелу (эпилог) суреттемелер беріледі. Олардың болуы шартты емес, қажет деп саналса ғана, сюжетке тікелей байланысты болмаса да, жанама эпизод етіліп беріледі.

Әрине, сюжеттің аталған тұстары, өз алдына оқшауланып көрінетін бөлшектері үнемі бір қалыппен жасалмайды, өмірдегі нақтылы жағдайларға

орай сан түрлі болып құбылып өзгеріп отырады. Сюжеттің мағыналық мүмкіндігі баяндалатын оқиғаға қатысатын кейіпкерлердің іс-әрекеті, мінез-бітімі, яғни, характерлері бейнеленуі арқылы ашыла түседі. Тегінде сюжетті оқиға желісінің құр қаңқасы, сұлбасы ғана деп қарамай, сол оқиғалардың байланыс-жалғастығы, өрбу-өрістеу кезеңдерінің тұтасқан ағым-арнасы деп түсіну дұрысырақ.

Қалай десек те сюжет пен кейіпкерлер, олардың характерлері арасында тығыз байланыс, сабақтастық бар. Өйткені оқиға дегеніміз адамның басынан кешетін жағдайы, немесе, бірнеше адамдардың қарым-қатынасының көрінісі ғой. Ал адамның мінез өзгешелігі, характері оның істеген ісінен, қимыл-әрекетінен айқын танылатыны және талассыз.

Ал кейбір шығармаларда кейіпкерлердің характеріне, психология-сына тереңірек бойлап, өмір шындығын ашып көрсетудің орнына, баяндалып отырған жағдайларды ешбір зерлеп, зерттеп жатпай, оқиға желісінің өзін қызықтап, соның ізін қуып кету де кездесетінін де мойындауымыз керек. Бірақ бұл көркем өнердің талабы емес, көбінесе жазушының талғампаздық шеберлігінің жетіспегендігінің нәтижесі. Сюжетті қызықтау, оқиғаны қыздырмалап, бірыңғай баяндау детективтік жанр шығармаларында ғана болмаса, басқадай әдеби туындыларда көбінесе ұтымды бола қоймайды.

Көлемді шығармада оқиға желісі бірнеше тарауға бөлініп, қатарласа өрбіп, бір-бірімен жалғаса келіп, бір арнаға құйылады. “Евгений Онегин” романында Онегин мен Татьянаның ара-қатынасы, Онегин мен Ленскийдің қатынас-қақтығысы, Ленский мен Ольганың ара қатынасы – бұлар сала-сала оқиғалар тізбегі.

Сюжет – бірнеше адамдардың қарым-қатынасындағы белгілі бір кезең, әлеуметтік тартыстың бір көрінісі, сюжеттің аяқталып бітуі дегеніміз баяндалып отырған оқиғалардың бір арнаға сайып, өз шешімін табуы. Алайда сюжеттің аяқталуы, тиянақтылығы әр шығармада әр түрлі және мұның өзін белгілі дәрежеде шартты нәрсе деп түсінген дұрыс. Көп жағдайда шығармадағы оқиғаларды одан әрі ұластырып, жалғастыру мүмкін болса да, жазушы баяндауын соза бермей, қайырады. Өйткені оқиғаға қатысқан кейіпкерлердің өмірін үнемі сарқа баяндау мақсат емес. Жазушы бір не бірнеше оқиғаны суреттеу арқылы кейіпкерлердің характерін, мінез-бітімін айқын айтып көрсетуі ықтимал. Мәселе кейіпкерлердің іс-әрекетін бейнелеу арқылы, мінез-сипатын наымды түрде көрсетуде. Неғұрлым кейіпкерлердің характерлері, бейне-тұлғасы дараланып, әсерлі көрінсе, соғұрлым шығарманың сюжеті тиянақты аяқталғандай сезіледі.

Романдарда оқиға біріне-бірі ұласып, жалғасып кете береді де, оқырман шексіз, шетсіз өмір ағысын көріп отырғандай әсер алады. Кейде тіпті шығарма аяқталып біткен тұста да баяндалған кейбір жәйттер, оқиғаның жеке түйіндері толық анықталмай қала береді. Осындай ерекшеліктерді ескеріп, кейде мұның прозалық туындыларды “ашық роман” (открытый роман) деп, басқа топқа жатқызып, тұжырымды аяқталғанды “тұйық роман” (закрытый роман) деп ажыратып, бөлекше қарастырады.

Тартыс, конфликт (латын. *Conflictus* - қақтығыс, айқас) – өмірдегі қайшылықтардың өнердегі көрінісі; адам тіршілігіндегі түрліше қарама-қайшылықтардың, кереғар құбылыстардың өнер туындысында жинақталуы; адамға тән әр алуан көзқарастағы, идеядағы, сезімдегі, нанымдағы, іс-әрекеттегі қайшылықтардың көркем шығармадағы көрінісі; көркем шығарманың идеялық мазмұнындағы үзілмес желі, көген, арқау; күллі өнер туындысына тіршілік беріп тұрған жұлын, жүйке.

Сюжетті шығармалардағы композицияның кезеңдері

Сюжеттің басталуы, экспозиция (латын. *Exposito* - дәйектеме) – әдеби қаһармандар өзара қарым-қатынасқа көшпес бұрынғы хал- жағдай, тіршілік; шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал етпейтін, тек мезгіл, мекенге мегзеу жасайтын сюжеттің өрбу кезеңі. Мұнда жазушы оқырманды болашақ оқиғалар орнымен, адамдар тіршілік етер ортамен ғана емес оқиға, тартыс басталмас бұрын оқырмандарды елмен, жермен, кейіпкерлердің бұған дейінгі өмір тіршілігімен таныстыру.

Сюжеттік байланыс (завязка) – адамдар арасындағы әрекеттің басы; тартыстың басталуы, шығарма арқауындағы негізгі оқиғаның әуелгі туындау себебі. Бұл – шығарманың сюжеттік желісіндегі өмірлік тартысқа тікелей ықпал жасайтын оқиғаны өрбу жолына салатын кезең.

Шиеленіс (сюжеттік даму) – сюжеттегі тартыстың кезеңі, оқиғаның күрделеніп, қиындай бастаған тұсы. Сюжеттің бұл сатысында оқиға барысындағы негізгі түйіндер түйіліп, кейіпкерлердің ара қатынасындағы қайшылықтардың айқындала түседі.

Шарықтау шегі, кульминация (латын. *Culmen* - шың) – сюжеттік дамудың ең жоғарғы сатысы, адамдар арасындағы қимыл әрекеттің мейлінше күшеюі; шығармадағы драмалық тартыстың өрістеп шыққан биігі. Бұл – образдар айрықша танылып, адам мінездері жан-жақты ашылатын композицияның аса жауапты тұсы. Жазушы мұнда сюжеттің күллі кезең-кезеңін тұтастырып, белгілі бір үндестікке әкеледі, сондай-ақ шығармада суреттелген барлық шындық құрылыстар мен өзекті оқиғаларды шоғырландырады.

Шешім (развязка) – суреткердің өзі суреттеп отырған өмір шындығына шығарған “үкімі”; адамдар арасындағы қарама-қарсы тайталастардың, күрделі күрестердің бітуі; шығармадағы оқиғаға қатысушылардың ең ақырғы хал күйі, күллі құбылыс, көріністердің соңғы сахнасы; түрліше тағдырлар тартысынан туған нақты нәтиже.

Финал (латын., итал. *Fin* - аяғы, соңы) – әдеби шығарманың аяқтамасы, ең соңғы эпизоды, суреттемесі; өрістеп дамып, деңгейіне жете шиеленісіп, ақырына жеткен сюжет, фабуланың соңғы түйіні; шығарманың идеялық мазмұнын айқындау жағынан ерекше маңызды, салмақты аяқтамасы; шығарма мазмұнының тетігі, логикалық тиянақтылық табатын соңғы шешім.

Композицияның сюжеттен тыс элементтері болады:

Пролог (грек. *prologos* - алғы сөз) – көркем шығармаға кіріспелердің бір түрі; шығармадағы негізгі сюжетке дейінгі оқиғалар баяндалатын кіріспе; бас

кейіпкердің өткен өмірінен көрініс беретін сюжеттен тыс нәрсе; көркем шындықты қабылдауға дайындық, оқырманды баурап әкететін суреткерлік тәсіл; композицияға орнымен орайласатын, жіксіз жымдасатын беташар.

Эпилог (грек.*epilogos*-соңғы сөз) – көркем шығарманы қорытудың бір түрі; өзекті оқиғалар біткеннен соңғы басты қаһармандардың одан арғы хал-күйінен мәлімет беру; тартыс аяқталып, оқиғалар біткеннен кейінгі негізгі кейіпкерлердің хал-күйінен хабардар ететін сюжеттен тыс нәрсе.

Бақылау сұрақтары:

1. Композиция көркем шығарманың құрылысы дегенді қалай түсінесің?
2. Сюжет деген әдеби терминге сипаттама беріңіз.
3. Сюжетті шығармалардағы композицияның кезеңдері қандай?
4. Композицияның сюжеттен тыс элементтері пролог пен эпилогтың көркем туындыдағы орны туралы айтыңыз.

VII тақырып. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ ТІЛІ

1. Тіл – қатынас құралы. Тілдің жалпыхалықтық қасиеті.
2. Жазушының тіл байлығын игеру жолдары.
3. Поэтикалық тілдің ерекшеліктері.
4. Тілдің тура және ауыспалы мағынада қолданылуы. Тропалар (ажарлау және құбылту).

Тілдің жалпы адамзат қоғамында атқарар қызметі орасан зор. Тіл – сөйлеудің, ойлаудың құралы. Сөйлеу құралы деген – қарым-қатынас деген сөз.

Ойлау құралы деген – ақыл-парасат, интеллект, ғылым-білім, эрудиция, әдебиет, мәдениет, таным, талғам тіл арқылы дамиды деген сөз.

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты. Ойлау да тіл арқылы жүзеге асады. Тілдің жеке адамдардың еркінен тыс туу, қалыптасу, даму заңы бары. Бір кездегі ым, одан кейінгі үн адамдарының еңбектерінің процестерінде туған, адамдардың ойын өрбітер қозғаушы күш болған. Бірақ тілсіз қарым-қатынас жасау мүмкін емес те, қарым-қатынассыз жалпы қоғам болуы мүмкін емес. Ұнсіз ым, тілсіз үн – әшейін қарапайым ұғымдар маңында ғана түсінісу, ал өзара ойласу, пікірлесу, сырласу тек тіл арқылы ғана мүмкін еді. Міне, осы ретпен туған адам баласының тілі адам қоғамы дамыған сайын дамып, байыған сайын байып келе жатыр. Тіл заңы – объективті заң.

Тіл, сөз жайын тексеретін ғылым үш түрлі: тіл білімі, стилистика, көркем сөз теориясы. Бұл үш саланы бір-бірінен ажырата білу, әрқайсысының өзіне тән сыр-сипатын айқын тани білу шарт. Әдеби шығарма тіл арқылы жазылса, тіл сөзден құралады. Әр сөз обаста образдан туған. Келе-келе көп образдар ұмытылған да, олардан туған сөздер ғана қалған. Сондықтан образды тіл деген ұғым жаңалық емес. Бұл – әр сөздің табиғи қасиеті.

Жазушылар, әдебиетшілер осы қасиеттің күллі “құпиясын”, образдылықтың ішкі сырын, сыртқы сипатын әрі нәзік, әрі терең түсініп, соны қаламгерлік қызметке шебер қолдана білуі тиіс. А.Байтұрсынов өзінің “Әдебиет танытқышында” сөз өнері адам санасының үш негізіне – ақылға, қиялға, көңілге тірелетінін айтып: “Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенше айтуға жарау” деп дәйектейді.

Жазушының тіл байлығын игеру жолдары. Жазушының тілі сұлу, сөздік қоры бай болуы тиіс. Тіл байлығы – мазмұн байлығы деген сөз. Оқырман халыққа тек мазмұнды шығарма керек.

Жазушы өзінің сөздік қорын молайту үшін жалпы халықтық тілдің бай қазынасын терең игеруі тиіс. Тіл байлығының қайнар көздері көп. Солардың бірі-сөздердің көп мағыналығы (полисемия). Әр сөз жеке, атау күйінде тұрып-ақ бірнеше мағынаға ие. Жазушы әр сөздің әр сипаттағы тура һәм туынды мағыналарын жіті айырып, әрқайсысын өз орнында ғана ұтымды қолдана алса, ой мен сезімді дәл беріп, осы арқылы шығармаға әсерлі эмоциялық күш дарытады. Баяндау мен суреттеудегі дәлдік жазушы шеберлігінің ең ірі қырларының бірі.

Әдебиет – сөз өнері, “тіл – әдебиеттің бас мүшесі” (М.Горький), “сөз – шығарманың негізі материалы” (К.Федин). Сюжетсіз, композициясы ширап жетпеген шығармалар бола береді. Ал тілі нашар шығарма еш уақытта жақсы шығарма болған емес, бола алмайды да. Демек көркем әдебиетте де тілдің атқарар қызметі орасан зор. Тілдің, сөздің қасиетін ғұлама қаламгерлер жеріне жеткізе айтқан. Мысалы, Абай:

<i>Алыстан сермен,</i>	<i>Өткірдің жүзі</i>
<i>Жүректен тербеп</i>	<i>Кестенің бізі</i>
<i>Шымырлап бойға жайылған.</i>	<i>Өрнегін сендей сала алмас</i>
<i>Қиядан шауып,</i>	<i>Білгенге маржан</i>
<i>Қисынын тауып,</i>	<i>Білмеске арзан</i>
<i>Тағыны жетіп қайырған.</i>	<i>Надандар бәһре ала алмас –</i>
<i>Толғауы тоқсан қызыл тіл,</i>	<i>Қиналма бекер тіл мен жақ,</i>
<i>Сөйлеймін десең өзің біл – десе,</i>	<i>Көңілсіз құлақ ойға олақ.</i>

М.Жұмабаев:

Күш кеміді, айбында ту құлады,
Кеше батыр, бүгін қорқақ құлады.
Жарыққа ұмтылған асыл жандар бұғауда,
Қан суынған, жүрек солгын соғады.
Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кең тілім,
Таза, терең, өткір, күшті кең тілім,
Тарап кеткен түрік балаларыңды бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім, – деп жазды.

С.Мұқанов тілді, сөзді мидың ми градустық домнасында қайнап шыққан халықтың қымбаттан да қымбат кеніне теңейді. Олай етпеген жағдайда сөз шығармаға негізгі материал бола алмайды.

Жазушы еңбегіне байланысты творчество азабы деген ұғым бар. Сол азаптың ең үлкені – суреткердің сөз үстіндегі қызметі. Шынында да, Л.Тольстой айтқандай, “миллион сөз ойлап, соның тек бірін ғана таңдау – қандай азап”.

Әр сөздің тура мағынасымен қабат, бұрма мағынасы да бар. Бұрма мағынадағы сөзде айрықша астар, юморлық, ирониялық сипат болады. Көркем әдебиетте әр сөздің тура мағынасымен қатар, бұрма мағынасын ұтымды қолдану шығарманың ішкі-тысқы ажарына ажар қосары даусыз.

Көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі, құнды сөз құнарлы ойдан туады, “Ойы нәрсіздің тілі де нәрсіз” (Л.Тольстой).

Сонымен көркем тіл жайы – әдебиет туралы ғылымның ең өзекті мәселелерінің бірі. Сөз-халық қазынасы. Өмір мен өлім арпалысқа түскен, сұрапыл соғыс кезінде де 1942 жылы Анна Ахматова тіл, сөз тағдырына алаңдап былай деп жазды:

*Қаусап қала, қаусап пана, қаусап бақ,
Қара ормансыз, шаңырақсыз қалсақ та.
Орыс сөзі, сені сақтап қалармыз,
Қалмаспыз біз бас сауғалап, жан сақтап.
Мөлдір тілді қоя алмаспыз қан қылып,
Ұрпақ оны айтып жүрер ән қылып
Мәңгілік!*

Р.Ғамзатов: “Егер ана тілім ертең өлетін болса, мен бүгін өлуге даярмын!” – деп жазды.

Әдебиет – ардың ісі. Задында жазушы адам жаман жазуға арлануы тиіс. М.Шолохов шын жазушы 100 сөз жазса бірде-бір сөзі жаман не орта болмай, 95-і өте жақсы, қалған 5-і жақсы болғанда ғана ғасырымызбен бір дәрежеде тұратын биік шығарма туғыза алады. Көркем шығарманың тілін байыптауға дәл осы тұрғыдан келу керек.

Тіл байлығының қайнар көздерінің бірі

Синонимия ол гректің *synonymos* – заттас – деген ұғымды білдіретін сөзінен шыққан. Синонимия – дыбысталуы әр түрлі болғанымен, мағынасы бір-біріне жуық, мәні ұқсас сөздер. Мысалы:

- а) шапшаң, дереу, жылдам, тез, жедел;
- ә) мезгіл, мерзім, мезет, уақыт, шақ, сәт, кез, кезең;
- б) айқас, шайқас, ұрыс, қағыс, қақтығыс, тартыс, төбелес, тайталас, кескілес;
- в) сұлу, әдемі, көркем, көрікті, келісті, келбетті т.б.

Осы секілді синоним ішінен суреткер өз көкейіндегі сыр мен шындықты дір еткізіп дәл жеткізер ең қажеттісін ғана таңдап алады. Синоним сөздерді әр уақытта бірінің орнына бірін қолдана беруге болмайды.

*Мен кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.*

.....

Күндердің күні болғанда,

Бас кесермін, жасырман (Махамбет) – деген өлең жолдарында кескілеспей басылман дегенді мағынасы бір ғой деп төбелеспей қоймаймын десек, өте күлкілі болып естілер еді. Сондай-ақ “бас кесермін дегенді өлтірермін, құртармын” деуге тіпті болмайды. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Омоним – дыбысталуы бір болғанымен мән-мағынасы әр тарап сөздер. Бір сөзде бірнеше мағына болуы, әрине, байлық. Бірақ бұл байлықты аса сақтықпен, абайлап пайдаланған дұрыс. Өйткені омоним сөз өз орнында тұрмаса, ұғымда бұлдыратып, түсініксіз етуі мүмкін.

Кейде омонимдер әзіл, сықақ, кекесін өлеңдерде сөзді ойнату үшін қолданылуы мүмкін. Мысалы:

*“Қалқам, жаным, қарағым,
Бетіңе келмес қарағым ”* (С.Торайғыров)

Сондай-ақ кейбір аттас сөздерді ақындар өлеңдерінде әр тұста арнайы қайталап, өлеңнің ырғағын, ұйқасын құбылтып әсерін күшейтеді.

Антоним (грекше *anti* - қарсы, *opoma* - атау) - бір-біріне кереғар, қарсы мағынадағы сөздер. Мысалы: ақ - қара, ұзын - қысқа, алыс-жақын, бар-жоқ, өмір-өлім, алғыс-қарғыс, ауыр-жеңіл т.б.

Антонимдер сөз өнерінде де әдемі қолданылып ақынның айтар ойына нық түйін, тұжырым, дәйек бола алады. Мысалы:

*Көңілім қайтты достан да , дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда*

немесе

<i>Күлемін де жылаймын, Жылаймын да күлемін. Неге ғана бұлаймын Өзім ғана білемін (Қ. Аманжолов)</i>	<i>Дәл осыны түсінбес, Адамдар бар не шара, Іші қуыс сырты мес, Тас бауырлы бейшара.</i>
--	--

*Туған тілім - тірлігімнің айғағы
Тілім барда айтылар сыр ойдағы.
Өссе тілім, мен де бірге өсемін,
Өшсе тілім, мен де бірге өшемін.*

(Ө.Тәжібаев)

Ақындар әрбір өлең жолындағы антонимдік қарама-қарсылықтар арқылы өздерінің көкейкесті сырларын, одан асса өмірлік ақиқаттарын оқырман санасына сіңіріп отыр.

Ендеше антоним – өмір шындығын өнерде шынайылау тәсілдерінің бірі. Кей шығармалардың атының өзінде антонимдік қарама-қарсылық алыстан айғай салып, оқырманға шығарма мазмұнынан хабар беріп тұрады. Мысалы:

“Зұлымдық пен махаббат”, “Соғыс және бейбітшілік”, “Қызыл мен қара”, “Өмір мен өлім”.

Суреткердің сөз қорындағы бір “алтын сандық” – **архаизм** (грекше *archaios* – ежелгі көне) – бүгінде ескіріп, әдеттегі қолданудан шығып бара жатқан, әсіресе ауызекі қолдануларда кездесе бермейтін көне сөздер. Оларға лингвистер онша үлкен мән бермегенімен, әдебиетшілер енжар қарай алмайды.

Өйткені әдебиет – әр халықтың көркем тарихы. Әдеби шығарма-ларда бүгінгі ғана емес, байырғы тарихи шындықтар да көркем жинақталуы тиіс. Қазақ әдебиетінің жұртшылық мойындаған ең үздік туындалары да тарихи тақырыптарға жазылған. Тарихи шығармаларды жазу үстінде жазушы архаизмдерді орағытып кете алмайды. Мысалы, М.Әуезовтің “Абай жолы” дәуірнамасының екінші кітабы былай басталады: “Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Бірақ әлі талған жоқ. Әлі де кітап бетіне үңілуде... Парсы, түрік кітаптары бұны Шираздың *гүлзарына* әкетеді, Самарқанның мазар, ғимараттарына қадалтады. *Мәру, Мешһедтің миуалы*, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал *хауыздарына* үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Газна, Бағдаттың сарайларына, *медреселеріне*, кітапханаларына тартады... Абайды бүгін өзіне үңілдірген – жаңағы елдер мен *уәлаяттардың* дәл бүгінгі көрінісі.”

Осы үзіндідегі жекеленген гүлзар, мазар, хауыз, уалаят, т.б. сөздердің архаизмдер екені белгілі. Тарихи шығарманың авторы сол бір өткен дәуірдің тарихи бітімін, болмысын, ерекшелігін, тартымды һәм нанымды көрсету үшін тек сол тұстағы тіл бояуын қалпына келтіруге міндетті. Олай етпейінше бүгінгі оқырманға тарихи дәуір тынысын таныту мүмкін емес. Сондай-ақ суреткер архаизм сөздерді нағыз орны табылып тұрған жағдайда бүгінгі өмір шындығын көрсететін шығармаларын пайдалануына болады. Мысалы, ақын Т.Жароковтың “Күн тіл қатты” поэмасындағы:

Дулыға сыймас басыңа,

Асау күн, келдім қасыңа, – деген өлең жолдарындағы дулыға – архаизм сөз.

Ғарышты игеру ғасырының шындығын көрсетуге ақынның баяғының батырлары киетін темірден жасалған бас киімді күнге кигізбек болуы жарасып-ақ тұр. Егер дулығының орнына автор бөрік сыймас немесе шляпа сыймас басыңа деп жазса, кісі күлерлік оспадарлық болар еді. Дулыға деген сөз қазір архаизмдік сипаттан арылып, жаңарып келеді. Соңғы кезде ол орыстың каска деген сөзінің қазақша баламасы ретінде қолданылып жүр. Архаизмдерді тек қаламгерлер ғана білуі тиіс емес. Жалпы өз халқының тілін, әдебиетін, мәдениетін сүйетін, тарихын қадірлейтін жұрттың бәріне оны білуі керек.

Неологизм (грекше *neos* - жаңа, *logos* - сөз) – жалпы қоғамдық дамумен сабақтас тыңнан туған соны мағыналы сөздер. Бұлар- суреткердің сөздік қорын байытатын тағы бір қайнар бұлақ. XX, XXI ғасырлардағы ғылым мен техниканың ұшан-теңіз жаңалықтары тілде бұрын болмаған жаңа атаулар

әкеледі. Бірақ неологизмдер – уақытша тілдік құбылыс. Уақыт өте келе неологизмдер жалпы халықтық тілдің бел ортасынан ойып орын алып жатады. Мысалы, XX ғасырдың I жартысында **вагон, станция, поезд, комбайн, экскаватор, колхоз, совхоз**, т.б. сөздер неологизмдер болып есептелді. Олар неологизм болудан қалғалы қашан? Кейінірек XX ғасырдың 60-жылдары **космос, космонавт, космодром**, т.б. сөздер пайда болды. Бұлар неологизм болудан қала бастаған шақта олардың өз тілімізде тамаша баламалары пайда болды. Олар: **ғарыш, ғарышкер, ғарыш айлағы** т.б. деген сөздер.

Жаңа сөздердің әр тілде оңай тұрақтап, жарасымды орын алатындары да сол тілде бұрын бар сөздер негізінде жасалған неологизмдер: **тілші, ұшқыш, өндіріс, үгітші, тыңайтқыш, хатшы, үйірме, оқулық** т.б. Бұлар қазақ тіліндегі қашаннан келе жатқан сөздермен жіксіз жалғасып кетті.

Тіл халықтікі. Жазушы тілді халықтан үйренеді. Сөйте тұра жазушы халыққа тіл үйретуге тиіс. Кезінде бұл мәселеге жазушылар М.Горький, М.Әуезов айрықша мән берген болатын. Ақын І.Жарылғапов бұл мәселеге XX ғасырдың 60-70 жылдарында біраз еңбек сіңірді. Ол орыс тіліндегі **мороженое, холодильник, остановка, пляж, парк** т.б. басқа сөздерді **балмұздақ, тоңазытқыш, аялдама, жағажай, саябақ** т.б. деп аударып, қазақ тілінде әдемі баламалар жаңа сөздер жасады.

Кейде тың сөздер басқа тілден орынсыз енген сөздермен де шектесіп жатуы мүмкін. Олар неологизм емес, варваризмдер болып есептеледі. Варваризмдерді қолдану артықшылық емес кемшілік. Варваризмдер басқа тілдерден орынсыз енген сөздер.

Диалектизмдер - белгілі бір аймақтарда ғана қолданылатын жергілікті сөздер. Орнымен қолданған жағдайда көркем шығармаларда бұлар да едәуір қызмет атқарары сөзсіз. Кейде әдеби тіл жергілікті сөздер арқылы байып отыратын жағдайы бар. Мысалы, орыстың гостиница деген сөзі қонақ үй деп аударылып, гостиное деген сөзін қалай аударуы мәселесі тілші ғалымдар арасында едәуір сөз болды. Профессор К.Аханов оңтүстіктің мейманхана деген диалектісін балама етіп алуды ұсынды. Көркем әдебиетке диалектизмдер кейіпкерлер тілінде кездеседі. Мысалы, М.Әуезов “Өскен өркен” романында, С.Мұқанов “Сырдария” романында Оңтүстік Қазақстан халықтарының тілдік ерекшеліктерін ұтымды қолдану арқылы кейіпкерлерінің мінез-құлқын әдемі аша білген.

Идиомалар әдеби шығармаларда жиі ұшырайтын айрықша айшықты тіркестер. Егер термин сөздер бір тілден бір тілге оңай көше салатын болса, идиомаларды өзге тілге аудару қиынның қиыны; кейде тіпті мүмкін емес. Бір тілдегі идиоманың өзге тілдегі баламасын ғана іздеп табуға болады.

Идиомалар әр тілдің айрықша айшығы ғана емес, алтын алқасы, әр тілдің бір алуан байлығы, інжу-маржаны, көркі. Сондықтан ол көркем әдеби шығармалардың барлық жанрларында қолданылып келеді. Идиомаларды М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин өз шығармаларында жиі қолданған. Мысалы, “Еңлік-Кебектегі” билер сахнасы, “Ақан сері

Ақтоқтыдағы Ақанның, Ақтоқтының монологтары тіліміздің айшықты інжу-маржанына толы.

Әдеби тіл жай тіл емес, көркем тіл, демек сұлу сөз. Жаңа жазба әдебиеттегі тіл көркемдігі мен сөз сұлулығы жасанды жалт-жұлтта, күлдібадам бояуда емес, сөздің табиғилығы мен қарапайымдылығында, нақтылығы мен тазалығында жатады. Ең алдымен әр сөз тек өз орнында ғана тұруы тиіс.

Тілді ажарлау құралдары

Сөз сұлулығы оның қарапайымдылығы мен табиғилығында дей тұрғанмен әдеби тілде әдебиетші қолымен жасалатын әр түрлі ажарлаулар болады.

Әр сөз адамның көңіл-күйімен байланысты, сондықтан “әр сөздің айтылуына қарай мағынасы бар” (А.П.Чехов).

Интонация (латынша *intonare*-дауыс ырғағы) – сөзді ажарлаудың ең қарапайым тәсілі. *Сөйлегенде сөз мағынасын әсерлі жеткізу үшін дауыстың құбылып, жоғарылап, төмендеп өзгеріп отыруы, сөздің мәнерімен, әр түрлі сезіммен айтылуы.* Сөздің көтеріңкі леппен, салтанатты түрде, не терең ойға шомып, сабырмен, байсалды қалыпта немесе нәзік сыршыл сезіммен айтылуға орай дауыс толқыны да бірде биіктеп, өршеленіп, бірде төмендеп, бәсеңдеп, сөздердің үнділігін, саздылығын ұдайы өзгертіп отырады. Дауыс толқынының өзгешелігі даустың көтеріліп төмендеу қалпынан, сөздің сөз тіркестерінің қандай сазбен, қандай жылдамдықпен айтылуынан, дауыстың өзіндік бояу-реңкінен, құбылмалы әсерлігінен тағы сол сияқты белгілерден айқын аңғарылады. Дауыс шексіз мол болады, шаттану, қуану, мұңаю сияқты күйі қандай шексіз мол болса, олардың әрқайсысына сәйкес толқынының өзгеру, түрленуі де шексіз мол болады. Мысалы, көтеріңкі лепті интонация бір түрлі де, сұрау, сауал қою интонациясы одан басқа түрде болатыны белгілі. Немесе, екі нәрсені қарама-қарсы қойып шендестіріп айтқандағы интонация мен бірыңғай бірнеше нәрсені қатар алып, санамалап айтқандағы интонация әр басқа екені де түсінікті. Интонацияның, дауыс толқынының сөздің мағыналық байлығын алуан түрлі реңкі, бояуымен жеткізуде де үлкен мән бар. Қандай интонациямен айтылғанына орай сөздің мағынасы аз ба, көп пе өзгеріп отыратынын да айту қажет. Әдеби шығармадағы сөздің интонациялық байлығы тексті мәнерлеп оқығанда әсіресе айқын танылады. Көркем шығарманы мәнерлеп оқу шеберлігі өз алдына үлкен өнер болып саналатыны тегін емес. Поэзияда интонация, дауыс толқыны өлеңнің ырғағымен тығыз байланысты болады, өлең сөздің ырғағын түрлендіруге үлкен әсер етеді. Сонымен бірге интонация сөйлемдердің, ондағы сөз тіркестерінің қалпына да сәйкес болады. Оқылатын, сөйлеп, тақпақтап өлеңдерде интонацияның, дауыс толқынының неғұрлым құбылмалы келіп, түрленіп отыруы айрықша қажет.

Әдеби тілге **дыбыстық қайталаулар** арқылы да едәуір ажар бітіруге болады. Бұл тәсіл екі түрлі: **аллитерация** (латынша *adlittera*-дыбыстас) –

бірыңғай дауыссыз дыбыстарды қайталау және **ассонанс** (французша *assonance*-үндес) – бірыңғай дауысты дыбыстарды қайталау.

Бұлар әдеби тілді ажарлап, сөздің реңін келтіре түседі. Бұл тәсілдер Гомер мен Горацийден бастап, Пушкин мен Абайға дейінгі ақын атаулының бәрінде бар.

*Иранишахқа мұңың шақпа, Низами!
Біздің жақта гүл құшақта, Низами!*

Қ.Аманжоловтың осы өлең жолдарында **ш** дыбысын қайталайтын аллитерация да, дыбысын қайталайтын ассонанс та бар.

Қазақ мақал-мәтелдері мен жұмбақтарында бір дыбыс немесе бір сөзді қайталау сөз ұйқасымы айрықша роль атқарады. Мысалы, “Бейнет, бейнет түбі – зейнет”, “Әуеден күбі түсті, күбінің түбі түсті”.

Орнымен үндескен сөздер әдеби тілдің өрнек кестесіне әдемі ажар, айшық қосады. Әсіресе ассонанс сөздің интонациялық-музыкалық мәнін, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімнің әсерлілігін арттырады.

Мысалы, *Еңсесі биік ақ орда,
Еңкейіп сәлем бер сана.
Ернеулі жұқа сары аяқ,
Ер сарқытын бер сана* (“Ер Едіге”)

Айқындау, эпитет – *заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз*. Ол ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Мысалы, **кеш** деген сөз жалпы ұғымды, тәуліктің бір кезін уақыт мезгілін білдіреді. Ал қысқы кеш, жазғы кеш, қоңыр кеш десек, ол нақты бейне. Көптеген эпитеттерде ұлттық бояу – бедер болады. Мысалы, алма мойын, бота көз, қолаң шаш, қоңыр дауыс, ақша бет – бұлар қазақы көркем ойлау жүйесіне тән бейнелі сөздер. Бұлар қалыптасқан эпитеттер. Поэзияда әр ақынның өз қолтаңбасын танытатын әсерлі, күрделі эпитеттер мол кездеседі. Мысалы, І.Жансүгіровтің “Күйші” поэмасында мынадай эпитеттер кездеседі: жалынды күй, жынданған күй, жандырған күй, жылатқан күй, ырғалған күй, жұбатқан күй, жорға күй, тәтті күй, шерлі күй. Кейінгі қазақ ақындарында да эпитеттің тамаша үлгілері бар. Мысалы:

*Көктемнің балғын кезі еді,
Әнші құс көкте ағылған.
Жемнің де жасыл өзегі,
Көгілдір мұнар жамылған.*

(С.Жиенбаев)

Теңеу – *заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттеу*. Теңеу суреттеліп отырған нәрсені не құбылысты көз алдымызға әкеліп, олар туралы нақты ұғым қалыптастырады.

Мысалы: *Шұғыла шашқан кешкі бұлттай,
Толқын шашта оттар ойнап,
Өрт топанын кешіп Нұхтай
Жалғыз өзі тұрды бойлап;*

*Тұрды ұқсап, тұрды кейде
От ұстаған Прометейге.*

(Қ.Аманжолов)

*Желектей желпіп желіңді
Желқомдай жыртым жеріңді
Түбіттей түтіп бұлтыңды,
Таспадай тілдім толқыңды,
Бағынбай енді нең қалды.*

(Т.Жароков)

Эпитет сияқты теңеудің де құны сонылығында, ойламаған жерден өзгеше өрнектер жасап, құлпырып, ойнап тұруында, орнымен қолданылуында жатады.

Әдеби тілді ажарлау аз құбылту керек. Ол әдеби тілдің әсерлілігі үшін қажет тәсіл.

Құбылту, яки троп__*(грекше tropos-иін, иірім)* – сөздерді тура мағынасында емес, бұрма мағынасында қолдану, шындықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгертін, кейде тіпті өңін айналдырып айту. Әдеби тілді ажарлау оны құбылтудың алғашқы кезеңі – ең қарапайым түрі. Құбылтудың (троптың) түрлері көп. Ең бастысы – ауыстыру, яки метафора (грекше *metaphora* ауыстыру-көшіру) – екі нәрсені не құбылысты салыстыру және жанастырып – жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі.

Басқаша айтсақ, **ауыстыру** деген – *сөз мәнін өңдерінде өзгертін айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау; сөйтіп суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту.*

Мысал ретінде Абай өлеңдерінде кездесетін жастықтың оты, жүректің көзі, дүние есігі, өмірдің өрі деген метафора үлгілерін атауға болады. Сондай-ақ:

*Гималай – көктің кіндігі,
Гималай – жердің түндігі*

(І. Жансүгіров)

*Қыр төсінде мөлдір айдын-ақ сынап,
Жиегінде жасыл кірпік – жас құрақ.*

(Ә. Сәрсенбаев)

*Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем*

(Пушкин-Абай)

*Күйдірген хан мен қазыңды,
Күндеген талай патшалар
Ұрлаттым гауһар тәжімді,*

*Қай жақтан табам, бәтшағар?
Жоғалды алтын балдағым,
Соғып ем көзін лағылдан.*

Қ. Шаңғытбаев

Өлеңдерде метафораның үздік үлгілері. Қолданылған соңғы өлеңдегі ақынның гауһар тәж, лағыл көз, алтын балдақ деп отырғаны – 1964 жылдың жазында Алматының шығысындағы тау үстінде қас пен көздің арасында жоғалған Есік көлі еді. Ақын қайғысының қаншалықты ауырлығын оқырманына ұлғайған метафоралар арқылы ұялата келіп, ең соңында “Есігім – есіл асылым, түскендей ағып көздерім”, – деп аһ ұрғанда Сіз де амалсыз күрсінесіз.

Ауыстыру жеке сөздерде немесе сөйлем ішінде ғана ұлғаюмен тынбай, кейде бүкіл шығарманың өн бойындағы бейнелеу тәсіліне де көшуі мүмкін. Соған байланысты соңғы жылдары әдебиеттануда метафора термині жаңа, кең мағынада қолданылып жүр. Батыс Еуропада, Латын Америкасында роман жанрының соңғы мүмкіншіліктерін іздестіру нәтижесінде туған бірқатар шығармалар (Гессе, Маркес, Берхес, Карпентьер, Зюскин т.б. жазушылардың романдары) “метафоралық роман” деген сипаттамаға ие болды.

Кейіптеу (олицетворение) – *әр түрлі табиғат құбылыстарын, жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп немесе қалайда жан бітіргендей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл.*

Кейіптеу қазақ және орыс халықтарының ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Мысалы, эпостық жырлар мен ертегілердегі атқа тіл бітіру, адамша ойлап сезінетін етіп көрсету, сондай-ақ қасқыр, қоян, түлкі т.б. аңдардың адам кейпіне түсірілуі осы тәсілдің дәстүрлі үлгісі болып табылады. Жаңа жазба әдебиетте бұл тәсіл өзгеше сипат алады.

Абайдың Лермонтовтан аударған “Теректің сыйы” деген өлеңіндегі бейнелеу тәсілі – түп-түгел кейіптеу. Абайдың “Қыс” атты өлеңінде де жылыдың осы мезгілін мейірімсіз, түсі суық, қатал кәрі құданың кейпінде бейнелейді. Бұл тәсіл ақынға қыстың көшпелі тұрмыс кешкен қазақ елінің өміріндегі ең бір ауыр жайсыз кез болғанын әсерлі етіп көрсетуге мүмкіндік берген.

*Ауырып домбыра да ыңыранды,
Санасыз саусақ қаңғып қыдырады.
Бірде ысып, бірде суып, күйіп-жанып,
Жүректе сандыраған күй жынданды.*

Ілияс өлеңіндегі домбыра, саусақ, күй – бәрі кейіптеу тәсілімен бейнеленген.

Мағжан “Жел” деген өлеңінде желді мазасыз, дамыл алмай жүгіріп жүрген тентек бала кейпінде кескіндейді. Сөйтіп, желді жанды бейне секілді етіп алады да, “ерні өтірік қыбырлап, сыр айтқан боп сыбырлап, жымыып күліп өтеді” деп сипаттап, оны тіпті сұлу қызға сұқтандырып:

*Келдім ұшып, ғашықпын,
Бір сүюге асықпын.*

*Мойның бұр мендей әуреде,-
Дейді де сүйіп көзінен,
Шашы, алма жүзінен,*

– деп, әсерлі кейіптеу түріндегі суреттеме жасайды. Осы өлеңді тұтастай алғанда бейнелеу тәсілін кейіптеуге жатқызуға болады.

Аллегория, символ тәрізді тұспалдап суреттеу тәсілі осы кейіптеу тәсілімен ұштасып жатады.

Пернелеу, яки аллегория (*грекше allegoria-пернелеп айту*) көбіне мысал өлеңдерде қолданылатын дерексіз нәрселерді кәдімгідей көзге көрінер деректі нәрсеге ауыстырып көрсететін құбылтудың көркем бейнелеу тәсілі. Мысалы, қулық, зорлық, қастық деген жалпылама ұғымдарды, дерексіз зат есімдерді дәл осы қалпында түсінуге болғанмен, көзбен көріп, қолмен ұстау қиын. Осыларды С.Дөнентаев өзінің “Ауырған арыстан” деген аллегориялы ондай қасиеттерді қолға ұстатқандай нақты, деректі нәрселерге көшіреді.

Бұл өлеңде қулық – түлкі, зорлық – арыстан, қастық – қасқыр бейнелеріне көшіріліп, пернеленіп көрсетілген. Орыстың мысалшыл ақыны Крыловтан аударған Абай, А.Байтұрсынов, С.Көбеев мысалдары, сондай-ақ А.Байтұрсыновтың өзінің төл мысалдары, А.Тоқмағанбетов мысалдары, қазақ ауыз әдебиетіндегі өтірік өлеңдер түгелімен аллегориялық тәсілмен жазылған.

Астарлау, яки символ (*грекше simbolon-шартты белгі*) – бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия теліп, бүкпелей бейнелеу, ойды ашық айтпай, тартымды тұспалмен түсіндіру.

Символ жалпы халықтық тілде де кездеседі. Мысалы, гүл – жастықтың, ақ көгершін – бейбітшіліктің символы. Ал әдебиеттегі, поэзиядағы символ көбінесе келтіріліп жасалған, астарлық мағынасы терең, бүтін бір сурет – бейне қалпында көрінеді. Символ суреттеліп отырған шындыққа әсем ажар, байсалды, философиялық астар береді, шығармаға сыршыл сипат береді. Астарлы шығарманың идеясы жалаң, жалаңаш көрінбейді, автордың ой толғаныстары арқылы көңіл ұйытып, көкірекке терең ұялайды. Пушкиннің “Анчары” мен Лермонтовтың “Желкені”, Тютчевтің “Фонтаны” мен Блоктың “Әдемі әйел жайлы жыры” – әлгі айтқанымыздай сұлу сыр мен сезімге толы астарлы өлеңдер.

*Қабағын түйіп құз тас тұр,
Төңірегіне парық сап;
Шыңында шулап құстар жүр
Айнала ұшып шарықтап
Кеудесі жалын қара бұлт
Келеді төніп аспаннан.*

*Алып құз тас сұп-сұрғылт
Жамылып шапан боз тұман.
Шық моншақтап шыпшып тер
Сорғалар жасы жүзінде.
Сол құзды көр де мені көр,
Ойға бір шомған кезімде.*

(Қ.Аманжолов)

Өлең астарынан аңғарылған сыр мен шындық көкейге уыздай ұйып, қонады да қалады.

Алмастыру, яки метонимия (грекше *metonymia*-қайтадан атау) - өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байла-нысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану.

Алмастыру көркем әдебиетте ой ықшамдылығы үшін, кейде образ нұсқалығы үшін қажет.

*Сөгетін Гомер, Феокритті
Оқыды бірақ Адам Смитті
Өзі сұлу, өзі ақын,
Пікірлері Кантқа жақын.*

(Пушкин)

Шумақтан аңғарылғандай Пушкин кейіпкері Гомер мен Феокритті сөксе, олардың өздерін емс, шығармаларын ұнатпағаны; Адам Смитті оқыса, оның өзін емес, шығармаларын оқығаны, сондай-ақ пікірлері Кантқа жақын болса, атақты философтың өзіне емес дүниетанымына жақын болғаны. Бірақ мұның бәрін Пушкин ащы ішектей шұбатпай алмастыру тәсілімен қысқа әрі нұсқа айтады.

*Үйі мәз боп қой сойды,
Сүйіншіге шапқанға* (Абай)

Болыстың отбасын, туған-туысқандарын түгел тізіп жатпай ақын бәрін үйі деген сөзбен алмастыра қояды.

Қасиетті қабірге қасіретті Герат жас төкті. (Айбек)

Автордың айтып отырғаны Навои қазасына Герат қаласы тұрғындарының түгел қайғыруы.

Мегзеу, яки синекдоха (грекше *sinekdoche*-арақатысын ашу) – алмастырудың бір түрі – бүтіннің орнына бөлшекті немесе керісінше, жалпының орнына жалқыны немесе керісінше қолдану.

*Мамасы, босат, еркімен өссін тал шыбық!
Ауа мен күнге, ай менен нұрға малышынып.
Бұлқынып жатыр, ұмтылып жатыр, қарашы,
Кішкентай жүрек көрсетіп жатыр қарсылық.*
(М.Мақатаев)

Ақынның тал шыбығы да, кішкентай жүрегі де сәби бөбегі. Тал шыбығы – ауыстыру да, кішкентай жүрегі – мегзеу.

– Әй, сақал! Бұл арадан Плюшкинге қалай баруға болады? (Гоголь)

Бұл жердегі сақал да мегзеу.

Алмастыру, оның түрі мегзеу жалпы халықтық тілде жиі қолданылады. Мысалы:

–Үйінде неше басың бар?

– Қораңда неше тұяғың бар?

– Абайды, Мағжанды сүйіп оқыды, беріліп оқыды.

Абай, Мағжан шығармалары деген мағынада қолданылып тұр.

Ұлғайту, яки гипербола (грекше *hiperbole*-үлкейтілген, қомақты); *кішірейту*, яки *литота* (грекше *litotes*-қарапайым, қораи) – көркем шығарманың оқырманға әсерін арттырады.

Астындағы бурылдың,

*Жоғары ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп...*
(“Қобыланды батыр”)

*Аққан жасы сел болған,
Етегі толып, көл болған.*
(Дулат)

*От орнындай тұяқтан,
Оймақтайы қалыпты.
Етектейін еріннен,
Екі елісі қалыпты.*
(“Ер Тарғын”)

*Таулар күйіп, тас жанып,
Лебімен пісті қазаны...*
(Нысанбай)

Бұл мысалдарға қарағанда, ұлғайту мен кішірейту тәсілдері ауыз әдебиетінде, әсіресе батырлар жырында көп қолданылған.

Ұлғайту мен кішірейтудің небір қызық үлгілерін ауыз әдебиетіндегі өтірік өлеңдерден көруге болады.

*Аспанға алты жерден тіреу қойдым,
Той қылып мың масаны сонда сойдым.
Жүрегін біреуінің төрт бөліп жеп,
Нансаңыз өмірімде бір-ақ тойдым.*

Қарап отырсақ ұлғайту мен кішірейту өтірік өлеңнің жанрлық табиғатына айналып кеткен.

Ұлғайту мен кішірейту тәсілдері жазба әдебиетте де, поэзияда, көркем сөзде (публицистикада), комедиялық, һәм трагедиялық шығармаларда қолданылады. Бұл ретте, Т. Жароковтың “Күн тіл қаттысындағы”:

*Қарыңды қағып су қылдым,
Суыңды сілкіп бу қылдым,
Түніңнен таң атқыздым,
Жеріме жұлдыз жаққыздым...*

— деген өлең шумағын мысал ретінде келтіруге болады.

Сонымен қатар ұлғайту мен кішірейту біздің қазіргі әдебиетімізде көбіне әсірелеу, яки гротеск (французша grotesque - **оқыс, оқшау**, оспадар) түрінде көрініс табуда. Әсірелеу де әдебиет пен өнердегі көркемдік тәсіл. Оны образ жасауға ұтымды пайдаланатын жазушылар көп. Францияда Рабле, Англияда Свифт, Италияда Пиранделло әсірелеу тәсілін, тіпті, әдеби стиль дәрежесіне дейін көтерген суреткерлер.

Дүниежүзілік классикадағы Гоголь мен Гюго, Салтыков-Щедрин тілі мен стиліндегі әсірелеудің орны өз алдына бөлек.

Қазақ әдебиетіне көз салсақ, Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы юмор мен сатираның оқта-текте шын мәніндегі гротеск сипатына көшіп

отыратынын байқауға болады. Мысалы: “Жұман – Алтай-Қарпыққа мәлім тапал адам. Көлденеңі күректей мұқыл тырнақты саусақтары келсаптың сабындай жұп-жуан. Қылтанақ шығып көрмеген қасқа иегінен тағалы ат тайып жығылғандай...”

Бір ескеретін нәрсе – ұлғайту мен кішірейту болмаса әсірелеу тәсілдерін қолданғанда аса сақтық, шеберлік керек.

Табу (полинезийше *tabu* - бәрін белгімен беру), перифраз (грекше *periphraso*-қайта айтып беру, айналым), **эвфемизм** (грекше *eupheteo*-сыпайылап айту) т.б. осылар тәрізді ауыстыру амалдарының да тілді құбылтар мүмкіндіктері бар.

Табуға байланысты ел аузында ибалы келін туралы тамаша аңыз бар. Қамысбай, Өзенбай, Қойшыбай, Қасқырбай, Бәкібай, Қайрақбай деген қайнағаларының атын айтуға именген жас келін өзен жағасында қасқыр тартқан қойды бауыздап алып келгені туралы енесіне: “Сылдыраманың ар жағында сарқыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге біліп-білеп жіберіп, бауыздап келдім”, – деп тапқырлықпен жауап береді. Осы аңыз әлі күнге табудың үздік үлгісі ретінде ауыздан түспей келеді.

Перифраз – құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түстен емес, соның айналасындағы айрықша белгі қасиеттерді негізге алатын ауыстыру тәсілдерінің бірі. Ол көркем тексттің мағыналық экспрессивтігін, әсерлілігін күшейтеді. Мысалы, тұз патшасы, аң патшасы (арыстан), дала кемесі (комбайн), қара алтын (көмір), қара маржан (мұнай), ақ алтын (мақта).

Эвфемизм (грекше *euphemismos*-сыпайылап айту) – жазғымсыз, дөрекі сөздердің орнына қолданылатын сыпайы сөз. Мысалы, “өлді” деудің орнына “ол кісі дүние салды”; пәниден бақи кетті; аққу ұшып көлге кетті; екі қабат, буаз деудің орнына аяғы ауыр, жүкті.

М.Жұмабаевтың “Шолпанның күнәсі” атты әңгімесінде Өзімбайға Шолпан айтқан: “Жақсы көргенің рас шығар ғой, бірақ жақсы ағанның көзіне қалай шөп сал дейсің?”-деген сөздерді алсақ, мұнда жазушы жас әйелді әдеппен сөйлетіп, оның көңіліндегі ойын қазақша қалыпты сөзбен орағытып, сыпайылап жеткізіп отыр.

Айшықтау, яки фигура (латынша *figura* - келбет, бейне) – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгешелеу ораммен, айрықша айшықпен құру. Академик З.Ахметов айшықтауды әсерлеу деп те атайды. Мұндағы мақсат біреу-ақ – сөздерге ерекше леп, екпін, тыныс беру, сөйтіп оқырманға әсерін күшейту. Айшықтаудың түрлері көп. Солардың бірнешеуіне тоқталайық:

Арнау – адамның, яки ақынның өзіне не өзгеге, кейде тіпті жалпы жұртқа арнайы тіл қатуы, көпшілікке қайырыла сөйлеуі, олармен іштей кеңесуі. Арнауды А.Байтұрсынов әуелден үш түрге бөлген: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау.

Абайдың “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” өлеңі жарлай арнаудың үлгісі. Бұнда ақын жеке адамға емес, жалпы жұртқа қайырыла

сөйлеп, жеке адаммен оңаша емес, жалпы жұртпен жария кеңескен. Ж.Аймауытовтың “Қартқожа” романының басында берілген:

*Елі үшін күйген,
Еңбекті сүйген,
Ізгі тілек,
Ер жүректі,
Жұртшылық көсемі –*

Жалынды жастарға арнаймын, – деген өлеңі жарлай арнауға мысал бола алады.

*Орай да борай қар жауса, Қаптай соққан боранда
Қалыңға боран борар ма? Қаптама киген тоңар ма?
(Махамбет)*

немесе: *Шырағым-ау, шашың неге ағарды?
Әлде біреу кемітті ме бағаңды?
Сенің қара тұлымыңнан сипаған,
Сарғайдың ба ойлап мендей ағаңды?
(Қ.Бекхожин)*

Бұлар – сұрай арнаудың үлгілері.

Ақын немесе ақын жырға қосып отырған адам өз ойын өзгеге арнап сан-сала сауал арқылы айтып жеткізеді де, өзі бірде сол сауалдарға жауап күтпейді, бірде жауап күтеді. Жауапсыз-ақ түсінікті Махамбет өлеңіндегідей арнаудың түрі риторикалық, яки шешендік айшық деп аталады.

*Әуелі бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды.
Өлгені Төлегеннің рас болса,
Құдайым Қыз Жібекті неге алмайды?!
(“Қыз Жібек”)*

*Азаны шертер іштегі,
Аузыма сөз түспеді.
Жұртым-ау, кімнен айрылды,
Ажал сұм неткен күшті еді!
(Д.Әбілев)*

Алғашқысы Жібектің зары, соңғысы – Д.Әбілевтің ұлы ғалым Сәтбаев Қаныш қайтыс болғанда аһ ұрып, аза тұтып айтқан бір ауыз өлеңі екеуі де зарлай арнаудың үлгілері.

Қайталау – оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу.

Қайталаудың жай қайталау, еспе қайталау, әдепкі қайталау (анафора), кезекті қайталау (эпифора) түрлері бар.

Жай қайталауда ақын ерекше мән бергісі келген сөзіне акцент жасап, бірнеше жерде арнайы қайталайды.

*Жалғанда табынатын тәңірім-табым.
Табы жоқтың тәңірі жоқ, күні жарым.
Табым десем, бұлақтай судан аққан,
Өн бойымды шымырлап билейді ағын.*

Еспе қайталауда ой мен сыр бір түрлі есіле түйдектеп, еселеніп келеді де, алдыңғы ұғымның аяғы соңғы ұғымның басына қайталана көшіп отырады. Мысалы:

*Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорыған мен едім.
Мен де айрылдым елімнен,
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен*

(Махамбет)

Әдепкі қайталауда (анафора) өлеңнің әр жолы немесе әрбір ой ағымы бір сөзден басталып отырады. Мысалы:

*Ұйқыдан соң, жапырақпын жаңбыр шайып жаңарған,
Ұйқыдан соң, құспын ұшып, көліне кеп дем алған.
Ұйқыдан соң, көк айдынмын мөлдіреген шайқалып,
Ұйқыдан соң, ну орманмын желбіреген жайқалып.*

(С.Мәуленов)

Кезекті қайталауда (эпифора) өлеңнің әр жолының соңындағы немес әрбір ой ағымының аяқ жанындағы бір сөз бірнеше мәрте қайталанып отырады. Мысалы:

<i>Күншілдері өледі, Көңілін от қарып. Батырлар өледі, Борышын атқарып</i>	<i>Арғымақ өледі, Артында шаң қалып. Ақындар өледі, Бәріне таң қалып.</i>
--	---

(Қ.Мырзалиев)

Шендестіру, яки антитеза (грекше *antitesis*-қарама-қарсылық) – бір-біріне кереғар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-кейпін анықтау, аңғару, елестету. Мысалы:

*Қара жерге қар жауар
Қарды көр де, етім көр.
Қар үстіне қан тамар,
Қанды көр де, бетім көр.*

(“Ер Тарғын”)

*Біреуі-көк, біреуі-жер тағысы,
Адам үшін батысып қызыл қанға.
Қар-апнақ, бүркіт-қара, түлкі-қызыл,*

Бұлар шендестірудің үздік үлгілері.

Дамыту, градация (латынша *gradation* - бірден-бірге күшейе беру) – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсу. Мысалы:

Шырағым, Бурыл шу!-деді.	Арандай аузын ашады,
Құбылып Бурыл гуледі.	Аяғын топ-топ басады.
Табаны жерге тимеді.	Бір төбенің тозаңын
Тау менен тасты өрледі.	Бір төбеге қосады.
	(“Қобыланды батыр”)

Қиқу салып құзға ұшқан	Бұлттан биік көкке ұшқан
Құздан суық мұзға ұшқан,	Қарулы қыран кім еді?
Мұздан биік бұлтқа ұшқан,	

(Т.Жароков)

Градацияның прозадағы тамаша үлгісін М. Әуезов өзінің әйгілі эпопеясында жасап кетті. Мысалы: “Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, сан салалы жырлар көшіріліп, жатталып, әуендеп, толқып тарап жатты. Алуан сырлы жаңа сөз Арқаның қоңыр желіндей жай жылжып, бірақ кең жайылып тарады...”

Профессор Е.Ысмайылов градацияны шартты түрде түйдектеу және баяулату деп екіге бөледі. І.Жансүгіровтің “Күйші” поэмасынан алынған мына бір шумақта түйдектеу де, баяулату да бар:

Соқ, жігіт! Соқ! Соқ жігіт! Күйіңді тарт!
Лапылда! Жандыр! Күйдір! Құмарт! Құмарт!
Безілдет! Сарнат! Зарлат! Үздіктіріші!
Керек жоқ! Лақтыр әрі! Қысқарт! Қысқарт!

(І. Жансүгіров)

Сөз орнын ауыстыру, яки инверсия (латынша *inversio*-орын өзгерту, төңкеру) – прозалық, әсіресе поэзиялық шығармаларда сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып, өзгеше тіркестер құру тіл мен стильдегі үйреншікті машықтан бөлек бір алуан мәнер іздеп байқау үшін бұл тәсілді де оқта-текте орнымен қолданудың оғаштығы жоқ. Қазақ жазушыларының ішінде инверсияға көбірек бой ұратын Ғ.Мұстафин еді. Мысалы: “Сапардың Аман... шаңқан боздың басынан аса секіретей, ерінен көтеріле, ұмтыла береді алға... Жаныңнан безгенің келе бер, - дегендей, етпетінен түсіп, көзінен от шаша күрілдеп жатыр көкжал... Қайтып тұра алған жоқ, талшоқпар жүйемелдете тиді шекеге” (“Дауылдан кейін”) Осы үш сөйлемнің аяқталуы да әдеттен тыс, соңғы сөздері өз орындарынан ауысып түскен. Жазылған емес, айтылған, оқылған емес, естілген сөздер тәрізді оқыс әсер етеді. Инверсияның құбылу күні де, мүмкін, осында шығар. Инверсия өлеңді сөзде осындай әсерлі болу

үшін ғана емес, сонымен қатар әсіресе ұйқас үшін, ырғақ үшін жиі қолданылады. Ақынның:

*Сен құрметте оны!
Түсіндің бе, қарағым?
Ол ақшаға сатқан жоқ,
Тізеден кесіп аяғын.
Еріккеннен де ұстап жүрген жоқ,
Қолтықтағы ұзын таяғын.*

(Ә.Сәрсенбаев)

Осы өлеңді әдеттегі заңды тіркестер тәртібінен құрсақ, мұншалықты әсерлі болып шықпас еді. Ақын айтар ойын инверсия айшығына салып, әдейі “бұзған” да, жай сөз емес өлеңге айналдырып, бұрылған ұғым үстіне енді әсерлі жылу, қызу қосқан.

Сөз тастап кету, яки эллипсис (*грекше ellipsis-түсіріп тастау, аттап айту*) – сөйлем ішінде немес өлең шумағында атап айтпаса да түсінікті кейбір сөздерді әдейі жазбай тастап кету. Эллипсис кейде эвфемизмнің орнына да қолданыла береді: кейбір былапыт сөздерді бүкпелей жұмсартып жатпай-ақ, тастап кетсе де түсінуге болады.

– Шап, әкеңнің... – дедім мен оған ақырып.

(С.Мұқанов “Мөлдір махаббат”)

Бақылау сұрақтары:

1. Адамзат қоғамындағы тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін түсіндіріңіз.
2. Тіл – әдебиеттің құрылыс материалы дегенді қалай түсінесіз.
3. Тіл байлығының қайнар көздеріне сипаттама беріңіз.
4. Поэтикалық тілдің ерекшелігі неде?
5. Тілді құбылту құралдарының түрлері қандай? Олардың бір-бірінен өзгешеліктері неде?
6. Тілді ажарлау деген не, оның қандай түрлері бар?
7. Поэтикалық фигуралардың, яғни инверсия, арнау, қайталау, шендестіру, егіздеу секілді тілді айшықтау құралдарының көркем туындыда атқаратын қызметіне сипаттама беріңіз.

VIII тақырып. ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

1. Поэзия мен көркем қара сөз. Өлең сөздің табиғаты.
2. Өлең жүйелері, олардың халықтың тілдік жүйесімен байланыстылығы.
 - а) метрикалық өлең жүйесі, ерекшелігі.
 - ә) силлабо-тоникалық өлең жүйесі, ерекшеліктері мен кейбір үлгілері
 - б) тоникалық өлең жүйесі
 - в) силлабикалық өлең жүйесі, бұған түркі халықтары поэзиясы мен қазақ өлеңінің жататындығы. Буындық өлшемі.
3. Өлең құрылысын талдау жолдары. Қазақ өлеңіндегі шумақ пен тармақ, бунақ және буындық өлшем түрлері.

Тармақ – поэзиядағы өлең ырғағының негізгі бөлшегі; буын саны тұрақты келетін, өлең жолы.

Бунақ – өлең жолының, яғни тармағының ырғақтық жағынан жекелеген бір бөлшегін құрайтын буындар тобы; көбейген сайын өлеңнің ырғағын күшейтіп ширата түсетін өлең тармағының бөлшегі; әр тармақтағы дауыс толқынының соқпа-соқпасы; тармақ ішіндегі буындардың белгілі ретпен, белгілі мөлшерде топтасып, қысқа бөлшектерге бөлінуі; тармақтың ырғақ құрылысы жағынан жекелеген бір бөлшегін құрайтын буындар тобы.

Шумақ – өлең-жырларда, дастан-поэмаларда өлең тармақтарының белгілі ретпен топтасуы; кем дегенде ырғақтық өрнегі ұқсас екі тармақтан тұратын өлеңнің бөлшегі; өлеңді сөйлемдердің синтаксистік құрылысы жағынан тиянақты болып келетін өлең бөлшегі; аяқталған синтаксистік ой жинақталған синтетикалық шындық.

Ұйқас – өлең-жырларда тармақтың соңындағы бірнеше буынның келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі; өлең тармақтарының шек-жігін айқындай түсетін, өлең сөздің ырғағын күшейтуге себін тигізетін, өлеңнің әуезділігін арттыратын нәрсе; сәйкес тармақтардың соңғы буындарының өзара үйлесуі.

Өлең өлшемі – өлең, жырларда біркелкі ырғақ сақтау үшін қолданылатын өрнек; сөздердің тек сыртқы өрнегі емес, ойдың өрістеуі, сөздердің мағыналық өзара байланысып-қиюласуына орайлас ырғақтың негізі; орыс поэзиясында тармақ ішінде екпін түсетін буын мен екпінсіз буынды белгілі тәртіппен орналастыру арқылы жасалатын ырғақтың негізі. Оның негізгі үлгілері – силлабо-тоникалық өлең жүйесіндегі ямб, хорей, анапест, дактиль, амфибрахий т.б. Бұл–қазақ поэзиясында буын санын тұрақты мөлшерде сақтау арқылы жасалатын ырғақтың негізі.

Өлең ырғағы – өлең сөзге тән өлшемділік, өлеңде белгілі бір өлшемді, үлгі-өрнекті қолданудың нәтижесі; қазақ поэзиясында тармақтағы, бунақтағы буын санына байланысты жасалатын өлеңнің басты қасиеті; орыс поэзиясында екпінді буындардың орналасу ретіне қарай анықталатын өлең жасаудың негізі. Бұл – өлең атаулының негізі, оның өн бойында дүрілдеп тұратын нәрсе; қимылдың, құбылыстың, үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануы; жасанды емес, табиғи, өнерге ғана емес, өмірдің өзіне тән нәрсе, жаз бен қыс, көктем мен күз, күннің шығуы мен батуы ...адамның ...жүрек соғысы... тәрізді өлеңге ең қажет нәрсе; ... Өлең жасаудың негізгі құралы, ақындық өнердің басты шарты (З. Ахметов); сөз өнерінің өзге түрінен өлеңнің басты өзгешілігі; өлең сөздің қайталанып келіп отыратын мөлшерлері бөлшектері туғызатын нәрсе.

Өлең жүйелері

Метрикалық (грек. *metron* - өлшем) – арқауында ән жататын әуезді жүйе. Бұл өлең жүйесі көне дүние әдебиетіндегі өлеңдердің әнмен, музыкалы мақаммен айтылуына байланысты ежелгі грек, рим поэзиясында кең орын алған. Ол өлең ырғағы ұзын буын мен қысқа буынның кезектесуіне

негізделеді. Оның ямб, хорей, дактиль, анапест, амфибрахий, антипаст, бахкий, антибахкий т.б. түрлері бар.

Силлабикалық (грек. *Sillabe* - буын) – буынға негізделетін, яғни өлеңде буын санын тұрақты мөлшерде сақтайтын өлең жүйесі. Француз, чех, итальян халықтарының және қазақ, өзбек, қырғыз, татар секілді барлық түркі тілдес халықтардың поэзиясында қолданылады. Ол – өлең ырғағының тірегі-буын, яғни ырғақ буын санымен өлшенетін жүйе. Мұнда екпінді буындар айрықша бөлектене қоймайды, сондықтан бұл өлең жүйесі барлық буындар ырғағы жағынан негізінде біркелкі естілетін тілдерге тән болып келеді.

Силлабо-тоникалық – өлең ырғағы екпінсіз буын мен екпінді буындардың кезектесуіне негізделетін жүйе. Орыстың XVIII ғасырда Тредиаковский, Ломоносовтардан басталған классикалық поэзиясында кең түрде қолданылады және неміс, ағылшын поэзиясына да тән өлең жүйесі. Бұл өлең жүйесі–ежелгі грек әдебиетіндегі ямб, хорей, анапест, амфибрахий тәрізді өлшемдердің кестесін алған, ырғағы мүлде басқа (екпінді буын мен екпінсіз буынның кезектесуіне негізделетін жүйе), өлшемі – әрі буын, әрі екпін: ырғақ, шумақ, тармақ, бунақ-бәрі буын мен екпінге бірдей негізделетін жүйе.

Тоникалық (грек. *Topos* – екпін) – ырғақ екпінді буындарға негізделетін, екпін түспейтін буындар есепке алынбайтын өлең жүйесі. Яғни мұнда ырғақ пен шумақ, тармақ пен бунақ-бәрі екпінге негізделеді. Бұл – тармақтағы әр сөз бір екпінмен нықтап, бөліп-бөліп өз алдына айтылып, дербес ырғақтық бөлшек құрайтын өлең. Бұл өлең жүйесі орыстың халық поэзиясында қолданылған, кейінгі дәуірлерде, орыс әдебиетінде Маяковский орнықтырған.

Қазақ өлеңінің буын санына қарай түрлері

6 буынды өлең

- а) Қызарып, сұрланып,
 Лүпілдеп жүрегі;
- ә) Өзгеден ұрланып,
 Өзді-өзі керегі;
- б) Аяңдап ақырын,
 Жүрекпен алысып;
- в) Сыбдырын, тықырын
 Көңілмен танысып;

7 буынды өлең

- а) Күнде жақсы бола ма,
 Бір қылығы жаққанға;
- ә) Жылап отыр ата-анаң,
 Сапарыңды қи деді;
- б) Көп жолдаспен барсаңшы,
 Ел-жұртыңды жи деді;
- в) Таяқ тайға жеткізер,

Тай құнанға жеткізер;
г) Құнан атқа жеткізер,
Ат мұратқа жеткізер;

7-8 буынды өлең

- а) Арқада бір жер бар еді,
Жібек самал саясы;
ә) Саяда бір көл бар еді,
Сырлы кесе аясы;
б) Өзім жалғыз, өзім жас
Боламын кімге сыйынды?
в) Жалғыз қайтіп барасың,
Жалғыздық ісі қиынды;

8 буынды өлең үлгілері

- а) Сұлудай толып бұралған,
Жібекке жасыл оранған;
ә) Жас өрім талдың жапырағы,
Сарғайып тосқан еріндей;
б) Ұялшақ көркем келіндей,
Сүюге тосқан еріндей;
в) Мал бағып шауып ойнаған,
Үйреткен асау бойлаған;
г) Көк жасыл шөбі жайнаған,
Сағындым еркін даламды.

9 буынды өлең

- а) Отаным кең дала орманды
Болаттан соғылған қорғанды;
ә) Бақыттың, шаттықтың мекені,
Қолдаймын, қорғаймын ордамды;
б) Айдын көл, дарқан ел, туған жер
Жастарың жалынды жауынгер;
в) Жарқын жаз – үйрек-қаз жүретін,
Күміс су, кең байтақ жасыл бел;

10 буынды өлең

- а) Өңімде ме еді, түсімде ме еді,
Көріп ем ғой бір армандай қызды;
ә) Бір нәзік сәуле күлімдеп еді,
Сұрапыл соғыс соқты да бұзды;
б) Сапырды дауыл, тебіренді теңіз,
Тулады толқын, шайқалды шың қҰз;
в) Қып-қызыл оттың ішінде жүрміз,

Қайда екен қайда, дариға сол қыз;

Аралас буынды өлең

- а) Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен;
- ә) Бүгілді белім,
Жар тойған соң әр серттен;
- б) Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң,
Кімді көрсем, мен сонан;
- в) Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан;

11 буынды өлең

- а) Тұлғанды арманымға ұқсатқанмын,
Үлгіңді көңіліме қыстатқанмын;
- ә) Есімде әліппені жаттатқызып,
Ең алғаш қолға қалам ұстатқаның;
- б) Жас дәурен - гүл жазира қайран жазым,
Тыңдаған ерке сұлу айтқан назын;
- в) Жас дәурен - жігер оты жанған жалын,
Көрмесем қызығыңды армандаймын;

12 буынды өлең

- а) Сөнбейтін от тастап кетіпсің сезімге,
Мен соны аңғармай қалыппын кезінде;
- ә) Көп болды өзіңсіз атуда таңдарым,
Кінәлі емессің сен оған, арманым.
- б) Бәрін де кешір, сен, шаттығым еңселі,
Осылай оп-оңай жоғалттым мен сені.
- в) Ол күннің сағым боп ұшарын білдік пе?
Тек қана сағыныш қартаймас тірлік те;

13 буынды өлең

- а) Түн жамылып келеміз, айсыз ашық аспан,
Төбемізде жұлдыздар үнсіз жымындасқан;
- ә) Бара жатқан зымырап байқалмайды уақыт,
Бұл не деген қуаныш, бұл не деген бақыт;
- б) Алматының гүл бағын аралаймыз ұзақ,
Қиялменен кетеміз кейде алысқа ұзап;
- в) Күйге толы көңілдер, араластық биге,
Қандай ыстық осы шақ, асықпа сен үйге;

14 буынды өлең

- а) Көркемдік бар дегенді ғашықтардың тілінен,
Еркіндік бар дегенді ескен желден біліп ем;
- ә) Менен сұра соғыстың тастап кеткен зардабын,
Ауыл қайтіп көтерді, қан майданның салмағын;
- б) Менен сұра жас бала қайтіп әйел алғанын,
Менен сұра жас қыздың қайтіп шалға барғанын.

15 буынды өлең

- а) Бұлбұлдың сыны толады тамыр шілде күнінде,
Қуанып сайрап қонады бірінен соң біріне;
- ә) Көлде құстар қаңқылдап, шалғынды шайқап жол соғып,
Шағала шалқып, шаңқылдап, көлден көлге құс тоғып;
- б) Сонда бұлбұл сайраса қан қызар, қайғың сарқырар,
Сайратып әркім ойласа, шымырлатар шырқырар;
- в) Толқыныңнан қайтпас қайрат көрем мен,
Асқақ үнді жыр шумағын таптым теңіз сенен мен.

18 буынды өлең

- а) Үмітке толы арманға толы әр жерде бір түп қарағай,
Сағынбай жүрсе қалуы мүмкін жамырасуға жарамай;
- ә) Сағынбай барсаң, теңізде сенің тебіренбес жастық шағыңдай,
Әуелі әбден сағынып алмай, шығушы болма сапарға.

Ұйқас түрлері

Аттамалы (кезекті) ұйқас

- а) Солқылдата соғылсын,
Бесжылдықтың балғасы;
Арқырасын асаудай,
Өндірістің арнасы;
- ә) Ол жаққа тағы қараймын,
Қолға алам да картаны;
Шығыста туған елім бар,
Жүрегім соған тартады;

Егіз ұйқас

- а) Жазға күз кеп жалғасар-ау,
Күзді келіп қар басар-ау;
- ә) Бәрін де көр, жан қосағым,
Алда мұнар, алда сағым;
- б) Жаз айында байқаймысың, ақын-ау,
Самайыңа түсіпті ғой ақ қырау...;
- в) Деп достарым кездескенде тағар сын,
Мейлі-мейлі сақал шашым ағарсын;

Қаусырма (орама) ұйқас

- а) Ауылдың алды айдын көл,

- Айдын көлде шағала,
Айдын көлді жағала,
Айнала қонған қалың ел;
ә) Ауылдың алдын абайла,
Ауылдың алды Ұлы көш,
Алдында өткел оны кеш,
Аяңда, ауыл, аяңда;
б) Ауылдың алды асқар тау,
Асқар таудан асармыз,
Асып жайлы жасармыз,
Ел ер жетіп есен-сау.

Қара өлең (ақсақ) ұйқасы

- а) Әйел, еркек, жалпы жас!
Көтеріл, көрін, көзіңді аш!
Жаңбырлы жазғы жапырақтай,
Көркей, көгер, гүлің шаш;
ә) Баршаларың бауыр жас,
Бастас бәрің бауырлас.
Иықтасып теңеліп,
Қамдан, жатпа, қауымдас;

Шалыс ұйқас

- а) Біз жастар заманның
Иесі, қожасы.
Жаралған адамның
Жалынды жаңасы;
ә) Екі асық құмарын,
Бір жолдан қайта алмай,
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай;

Шұбыртпалы ұйқас

- а) Құланнан атты қодықты,
Көлден тартты борықты.
Арада неше қоныпты,
Жетемін деп зорықты;
ә) Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай.
Жайдары жүзің жабылмай,

Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

Өлең түрлері

Ақ өлең – силлабикалық және силлабо-тоникалық өлең жүйесіндегі ұйқассыз өлең. Еуропа халықтарының поэтикалық жадында “ақ” сөзінің “белгісіз, аяқталмаған, толықтырылмаған” деген ұғымдардың семантикалық баламасы ретінде қолданылуына байланысты өлең түрі. Тармақтардың соңындағы сөздердің дыбыстық тұрғыда үйлеспей, қабыспауы (ұйқастың белгісіз қалыпта ... қалуы).

Ақ өлең – Еуропада XVI ғасырда Ұйқассыз антикалық поэзияға еліктеу әсерімен қайта жаңғыртылған, әуелде драмалық, эпикалық жанрларда пайдаланылған, кейіннен романтикалық элегияның, лирикалық еркін өлеңнің өлшеміне айналған түр. Орыс әдебиетінде XVIII ғ. В Тредиаковский, А.Сумароков, А.Радищев), кейінірек А.С.Пушкин (“Борис Годунов”, “Кішкентай трагедиялар”) Н.М.Карамзин (“Илья Муромец”), Н.А.Некрасовтар (Ресейде кім жақсы тұрады?) халықтың стильге еліктеу мақсатымен ұйқассыз жазған өлеңдердің озық үлгілерін Пушкин, Лермонтов, Фет, Блоктар тудырған.

Қазақ сөз өнерінде шешендік тақпақтаудың ұйқасқа емес, ырғаққа негізделген кейбір үлгілерінде, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов пьессаларында қолданылған бұл өлең, негізінде, үйлесуге аса икемді, Ұйқас қоры мол қазақ поэзиясының табиғатына сіңісе алмағанымен, бірлі-жарымды кездесіп отырады. Мысалы,

*Қызыл іңір, қызғылт қыр,
Қыжым аспан, қызыл жер,
Қызыл көйлек қыз бала,
Қызыл бауыр бұлттарға,
Қыр басында қызығып,
Қолын бұлғап қарап тұр.*

(Ұ. Есдәулетов)

Қара өлең – қазақ халық поэзиясының 11 буынды, 4 тармақты болып келетін, а-а-б-а түрінде Ұйқасатын байырғы жанрларының бірі.

Бұл өлеңге кезінде Ш.Уәлиханов: “...– әдеттегі үйреншікті өлең, бұл өлең – 4 жолдан құралған жеке шумақ. Әр шумақта жеке-жеке ой жатады. Сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді”, – деп анықтама берген.

Қазақ поэзиясының барша жанрының жүгін бірдей арқалаған, әдебиетімізде ежелден бар, қанатын кең жаюы тарихи-мәдени аренадан жыраулардың ығысып, ақындар типінің біржола басым болуымен тікелей байланысты (XIXғ.), қазақ өлеңінің құрылымында өте жиі ұшырасатын өлеңнің бұл түрі бастапқы екі жолы көбіне аяқталған, тиянақты ойға, айқын образға негізделіп, ассоциативті-психологиялық арқау ролін атқарып, кейінгі екі жолмен логикалық, эмоциялық ыңғайда қабысуымен ерекшеленеді.

Ерікті өлең – қалыптасқан өлең өлшемін берік сақтамай тармақтардың ырғағын еркін өрнектейтін өлең түрі. Поэзияда орныққан ырғақ өрнектерді тірек етеді. Көлемі, ырғақ-өрнегі әр түрлі тармақта еркін топтастырылады. Бұл – ырғағы құбылмалы келетіндіктен сөйлеу интонациясына өте жақын, алайда өлеңдік сипатын жоғалтпайтын өлең түрі. Мысалы,

Садағына сар жебені салдырған,

Садағының кірісін,

Сары алтынға малдырған,

Тереңмен көзін ойдырған.

Сұр жебелі оғына,

Тауықтың жүнін қондырған.

(Махамбет)

Далам менің,

Жаутаңдап өзің жаққа,

Сағынышымды өлең қып жиі арнайтынмын,

Кеңдігіңді аңсап сәнді үйге сыя алмайтынмын.

(Ф. Оңғарсынова)

Бақылау сұрақтары:

1. Өлең сөздің табиғаты қандай, оның қара сөзден өзгешелігі неде?
2. Өлең жүйесі деген не, оның қандай түрлері бар?
3. Метрикалық өлең жүйесіне сипаттама беріңіз.
4. Силлабикалық өлеңнің табиғатын түсіндіріңіз.
5. Қазақ өлеңінің буын санына қарай қандай түрлері бар? Әрқайсысына сипаттама беріңіз.
6. Қазақ өлеңіндегі ұйқас түрлері қандай?
7. Қазақ өлеңінің құрылысындағы соны ізденістер туралы не айтуға болады.

IX тақырып. ӘДЕБИЕТТІҢ ТЕКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ **(ЖАНРЛАР)**

1. Әдебиеттің үш текке (эпос, лирика, драма) бөлінуі. “Тек”, “түр”, “жанр” терминдерінің мағына-мәні.
2. Аристотель, Гете, А.Байтұрсынов әдебиеттің текке, түрлерге бөлінуі жайлы.
3. Эпостық тектің табиғаты.
4. Лирикалық тектің бейнелеу тәсілінің ерекшеліктері.
5. Драмалық тектің бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктері.

Сөз өнеріндегі тек пен түр, жанр туралы пікірлер

“Әдеби жанр термин ретінде шартты 2 мағынада қолданылады:

1) Әдебиеттің тектері – эпос, лирика, драма; 2) Әдеби шығарманың түрлері: әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, трагедия т.б ... Әдебиеттің тегі – жанр, әдеби шығарма – жанрлық түр” (З.Қабдолов).

“Жанр дегеніміз – белгілі бір шығарманың көрініс табу формасы” (Т.Қожакеев).

“Тәжірибеде әдебиеттің эпос, лирика, драма сияқты тектерін жанр деп қате қолданушылық кездеседі. Дұрысында жанр әдебиеттің тегі емес, тегінен тарайын ішкі тармақтар” (“Жанр сипаты” атты ұжымдық монография).

“Жанр дегеніміз – тек пен түрдің т.б. түрлі көркемдік компонент-тердің бір-біріне кірігіп, түрліше құрамда қолданылу барысында пайда болған әдеби шығарманың тарихи қалыптасқан түрі” (Д.Ысқақұлы).

Эпос (грекше *eros* - баян, әңгімелеу, тарихтап айту) – оқиғаны баяндап жеткізуге негізделетін, кейіпкерлерінің іс-әрекетін, күй-жағдайын, мінез-қасиеттерін, өзара қарым-қатынастарын молынан көрсететін әдебиеттің тегі. Ол өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейді, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып жан-жақты танытатын іргелі, күрделі әдебиеттің байырғы, негізгі тектерінің бірі болып саналады. Оның туу, қалыптасу тарихы тым әріге адам санасының алғаш ояну дәуірлеріне тамыр тартып жатыр. Эпос – көркем творчествоның ең бір егде, етене, кең тынысты, кәмелетті түрі. Әдебиеттің бұл тегінде шығарма арқауы автор үшін “ішкі” субъективтік шындық емес, “сыртқы” объективтік шындық – жекелеген адамдардың көңіл күйі ғана емес, бүкіл халықтың тұрмыс-тіршілігі, тарихи тағдырлары мен ұлттық даму заңдылықтары басты болып табылады. Шындық кең көлемдегі баяндау, әңгімелеу арқылы жинақталады, адамның өмір жолы кеңінен баяндалалып, оқиғалар молынан суреттеледі, адамдар арасындағы қарым-қатынас әр қырынан айқын көрсетіледі.

Лирика (гр. *Lyra* – ежелгі гректер үніне қосылып, ән салған музыка аспабы) – бас қаһарманы ақынның өзі ақын көкірегіндегі сезім-оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болып табылатын әдебиеттің тегі. Мұнда ақынның бір сәтте жалт еткен нұрлы ойы, сол бойда жарқ етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі беріледі. Бұл –шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне аастастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың түрі. Мұнда шығарма мазмұны объективтік оқиғаның дамуы емес, субъектінің өзі және сол субъект арқылы өтетін дүниелер болып келеді. Көңіл бұрар, ой толқытар, я қуантып, я қайғыртар, я сергітер, я қажытар, субъектінің рухани өміріне ұрық себер, жүрегіне ұялар, толғағына айналар нәрсенің бәрі мазмұн болып табылады. Бұл – халық ауыз әдебиетіндегі салт өлеңдері той бастар мен жар-жардан, сыңсу мен беташардан, мұң-шер өлеңдері–қоштасу мен көңіл айтудан, естірту мен жоқтаудан бастау алатын әдебиеттің тегі. Жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, ой сезімін жалпы адам баласының қоғамға тән сипаттарын, заман, дәуір келбетін танытатын қасиет ерекшеліктерді көрсетеді.

Драма (грекше *drama* - қимыл, әрекет) – эпос пен лириканың қосындысынан туған “үшінші түрі, өз алдына бөлек” аралық әлем - “поэзияның жоғарғы тегі өнердің биік өрі” (Белинский) “Әдебиеттің ең қиын түрі” (Горький); шындықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп, шиелініскен тартыстар үстінде жинақтап, оқиғаға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдында қолма-қол

көрсететін күрделі жанр; кейіпкерлерінің диалогы мен монологына және қимыл-әрекетіне негізделетін шым-шытырық шиеле-ніскен күрделі тартысқа құрылатын әдебиеттің тегі. Драманың классикалық үлгілерінде көлемді эпикалық шығармалардың сюжетін-дегідей басталуы мен байланысы, шиелінісі мен шешімі болатын бұл кезеңдер шебер қиыстырылып оқиғаны өрбіту тәртібі қатал сақталады. Оқиға қызу тартысқа құрылады, мейлінше шиеліністіріп, шарықтау шегіне әбден жеткізіп барып тынуы айрықша қасиеті болып табылады. Бұл – жеке адамның ойлану сезінуін көрсететін лирикалық тәсіл мен тұтас бір шиелініскен уақиғаны баян ететін эпикалық жанрға тән көркемдік тәсіл қабысып, ұштасып жататын, сондай-ақ дүниеге келгеннен театрмен бауырлас, телқоңыр, кіндіктес әдебиеттің тегі.

Әдебиеттің тектері мен жанрлары туралы пікірлер

Лирика

В.Г. Белинский

«Бар адамды бір адамның (ақынның) “қуанышымен қуантып, қайғысымен қайғыртар, шаттығына бөлеп, үмітімен тыныс татар, құлағымен естіріп, тілімен сөйлетер” жанр. Ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке мені туралы айтса, – жалпы жұрт туралы, бүкіл адам баласы туралы айтқаны; өйткені оның тұлғасында жалпы адам баласына тән күллі қасиеттің бәрі бар».

И.Сельвинский

«Әр ақынның өз пафосы бар. Сондай-ақ әр дәуірдің де өз пафосы болмақ. Ақынның оты өз мезгілінің жалынымен толық тоғысса, лапылдаған жерден Шекспир, Гете, Пушкин шығады...»

Ә. Тәжібаев

«Лирика тілсіз түйсіктерге сөз береді, оларды тар кеуденің қыспағынан көркемдік өнердің таза самалына алып шығады да, ерекше өмір сүргізеді».

Драма

Н.В. Гоголь

“Драма сахнада ғана тіршілік етеді, сахнасыз драма демсіз дене”.

А.П. Чехов

“... алғашқы актіде мылтық ілулі тұрса, ақырғы актіде міндетті түрде атылуға тиіс”.

М. Горький

Әдебиеттің ең қиын түрі. ...Пьеса өзінде ойнаушы әрбір адамның сөзбен де, іспен де өздігінен, автордың қыстырма сөзінсіз-ақ сипатталуын керек етеді. ...Пьеса автордың ...еркін қол сұғуына жол бермейді, пьесада

автордың көрермендерге түсінік беріп отыруына орын жоқ. ...Пьеса жасау үшін сөйлеу тілінің пьесада қаншалықты зор, тіпті шешуші маңызы бар... Драмаға қойылатын негізгі талап – драма актуальды, сюжетті, оқиғалы болу керек.

М. Әуезов

...Формаға драматургиядан қатаң қарайтын жанр жоқ. Пьесаның көлемі 70-80 машина бетінен аспауы тиіс. Ал қай поэма, повесть не романның көлемі белгіленіп берілетін еді?

Драма көрушілердің көзін сәл бояған жалған оқиға, жалған қайшылыққа құрылмауы қажет. Әр пьесада өзінің негізгі элементтері... болуы шарт. Пьесаның шартты компоненттері деп отырғаным –экспозиция, байланыс, өзекті оқиға, шарықтау шегі, шешілу тағы басқа белгілері.

З. Қабдолов

Комедияның күші күлкіде, күлкінің күші шыншылдық пен табиғилықта. Шыншыл һәм табиғи күлкі терең мазмұнды тартыстан туып, толыққанды юморлық не сатиралық образдарға жинақталуы тиіс.

Эпос

В.Г. Белинский

“Біздің заманымыздың эпопеясы – роман... Романда эпостық тектің негізгі белгілерінің бәрі бар. Мұнда ...миф жоқ, қаһармандардың адам айтқысыз зор тұлғалары жоқ, мұнда құдайлар әрекет етпейді, бірақ кәдімгі өмір прозасы бар”.

Романда өмір адам арқылы көрінеді және адам жүрегінің, адам жанының мистикасы, адамның тағдыры, оның халық өміріне барлық қарым-қатынасы роман үшін бай материал.

И. Гете

Бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген тамаша оқиға туралы шындыққа сыйымды әңгіме.

А.Пушкин

Ең парасатты – дәл және қысқа жазылған проза.

Паустовский

Нағыз күшті, нағыз құдіретті проза – жинақы проза, одан басы артық, айтпауға болатын жайдың бәрі алынып тасталған да, тек айтпауға болмайтын шындық қана қалған жинақылық – мұқият мықтының ісі.

З. Қабдолов

Әңгіме – шағын көлемді эпикалық түрдің айрықша асыл үлгісі.

Шағын көлемді эпикалық жанрлар

Миф (грек. *mythos* - баян, аңыз, мысал) – табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян. Бұл адам баласының сонау алғашқы қауымға тән идеологиялық синкретизм тұсында етек алған аңқау әрі аңғырт ұғым нанымдарынан туған эпостың түрі болып табылады. Мифті халықтың

бүкіл қауым боп қанаттандырған қиялынан туған қымбат қазына, жалпы эпос атаулының басы десек те болады. Миф кейіпкерлері – құдайлар, батырлар, әр алуан сиқырлы кереметтер болып, тартымды, қызық сюжетке құралатын көркемдік бояуы қанық, идеясы айқын, аса әсерлі шығармалар. “Адам баласының сәбилігі туралы” (Маркс) шежіре.

Аңыз – негізінде шындық жататын, әсіресе қиял аралас фантастикалық хикая, шындыққа жанасымды, көбіне тіпті өмірде болған, халық жадында сақталған оқиға оқиғалар жататын халықтық шығарма. Аңызға Асан қайғы, Жиренше шешен мен Қарашаш, Жәнібек хан туралы ел аузындағы әңгімелер жатады. Бұл – көркем түрі жағынан мифті еске салатын, көлемі шағын, оқиғасы қызық, адамдары аз, тілі таза, идеясы айқын эпостың түрі.

Ертегі – адам өмірінде не хайуанаттар дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая. Бұл – әлем халықтарының ауыз әдебиетінің барлығында кеңінен тараған, көптеген елдерде сюжеті, тақырыбы, идеясы жағынан ұқсас болып келетін шығармалар. Оның басқа жанрлардан айырмашылығы: көлемі қысқа, сюжеті ықшам, композициясы жинақы, тілі ауызекі айтуға лайық, қарапайым, бірақ образдары өткір, дәл, мазмұны тартымды, идеясы бүкпесіз ашық миф пен аңызға ұқсас болып келеді. Сондықтан уақиғалары ғажайып, әсерлі баяндалады, тыңдаушысын елтітіп, эстетикалық тәрбие береді. Оның жалпы танымдық тәрбиелік мәні зор өте зор. Ертегі – “Халық жанының айнасы” (Белинский), “Ең алдымен халықты мінездейтін” (Добролюбов) ауыз әдебиетінің үлгісі.

Мысал – айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін, сюжетті, шағын көлемді көркем шығарма. Оның тақырыбы сан алуан, кейіпкерлері аң, құс, балық өсімдік дүниесі болып келеді. Кейде оқиғаларына адамдар да қатыстырылып отырады. Оның негізгі сюжетке қоса, нақыл түрінде келетін түйіндемесі де болады және көбіне өлеңді шығарма түрінде келеді. Бұл – Ежелгі Грецияда – Эзоп, Францияда – Ж.Лафонтен, Германияда – Х.Геллерт, Англияда – Томас Мур, Ресейде XVIII ғасырда А.Кантемир, А.Сумароков, В.Тредиаковскийлер жазған, XIX ғасырда И.Крылов атасы болған жанр. Мұнда диалог тәсілі жиі қолданылады, баяндауы ширақ, жинақы, тілі қарапайым, жанры жағынан ғибратты, уағыздық сарындағы дидакти-калық әдебиет түрі болып келеді және кейде мысқыл-сықақ үлгісі ретінде де кездесіп отырады. Мысалды уағыздап, нақтылап айту тәсілі жағынан халықтың мақал-мәтелдерімен, нақыл-сөздерімен ұштасатын, түп-төркіні хайуанаттар туралы тұспалды мағынасы бар ертегі, қысқа әңгіме нұсқаларына ұқсас өлеңді шығарма десек те болады. Негізгі ерекшелігі: әрқашан сатиралық сипатта, көбіне аң, хайуанат, кейде зат туралы жазылып, сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік күлкіге, келекеге, мазаққа айналдырып, сықақпен сынайды. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясы астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма шымыр. Эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Мысалы:

*Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,
Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.
Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін.*

(И.Крылов–А.Байтұрсынов)

Новелла (итал. *Novella* - жаңалық, соны сөз) – жеке адамдар басынан кешкен оқыс, оқшау оқиғалардан туатын, шағын эпикалық түр ретінде Еуропадағы ояну дәуірінде қалыптасқан түр. Новелланың үздік үлгілерін жасағандар: Италияда Боккаччо (“Декамерон”), Ресейде Н.Гоголь мен А.Чехов, Францияда П.Мериме мен Г.Мопассон, Америкада Эдгар По мен О’Генри т.б. Новелланың әңгімеден айырмасы онда әдеттегіден тыс, өзгеше жағдай, ғажайып оқиға баяндалатын, оқиға желісі қызықты болып, тосын, күтпеген жерден аяқталады.

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шағын бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылатын көркем шығарма. Мұнда алдымен адам, оның өмірі мен тағдыры, аса маңызды деген оқиға суреттеледі. Ерекшелігі: аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдікті талап етеді. Сондықтан да қаламгерден нағыз шеберлік мектебін талап етеді. Жалпы, әңгіме –жауынгер, ұшқыр, өмір құбылыстарына шұғыл үн қосқыш, оқушысын тез тапқыш, өткір, икемді, сүйкімді жанр.

Очерк – суреттелетін шындық та, қаһармандары да ойдан шығарылмайтын, өмірде бар, болған ақиқат пен адам туралы шығарма. Оны өткен шақтың көне шындығынан емес, осы шақтың жаңа шындығынан туатын өз кезінің үні, жаңаның жаршысы десек те болады. М.Горький оны көркем шығарманың өзі емес эскизі, ғылыми зерттеу мен әдеби шығарманың орта-сында тұрған аралық зат деп түсіндіреді. Ол – беллетристиканың да, публицистиканың да сипаттары бар әрі әдеби, әрі газет жанры.

Фельетон (франц. *Feuilleton* - парак) – француздың парак деген Ұғымды білдіретін сөзінен шыққан әрі әдеби, әрі газет жанры. Ол әдеби қасиеті мол жақсы үлгілерінде кәдімгідей көркем бейнелер, қызық мінездер, сатиралық типтер жасалуымен ерекшеленеді. Яғни ол –“...шағын көлемді, публицистикалық үнді, көркем тілді, сын-сықаққа бай, күлкі шақыратын, әдеби шығарма” (Т.Қожакеев).

Орта және кең көлемді эпикалық жанрлар

Повесть (хикая) – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған көлемді шығарма, эпикалық жанрдың орташа түрі; композициялық құрылысының жинақылығымен, оқиға желісінің біркелкі өрістеп, байсалды баяндалуымен ерекшеленетін жанр. Мұнда қат-қабат шиеленіскен оқиғалар тізбегі кездесе қоймайды. Сондықтан кейіпкерлері аса көп болмайды және сюжеттік желісі бір арнада өрістейді.

Негізінде повесть дегеніміз – ол да роман, бірақ оның көлемі кіші болады. Бұл жанрдың шын шебер өкілі – Гоголь. Гогольдің таңдаулы повестері – “Тарас Бульба”, “Ескі заманның” помещиктері”... Көркемдік қасиеті жағынан бұларға жақын тұрған повесть – Пушкиннің “Капитан

қызы”... Ал қазақ әдебиетіндегі Ж.Аймауытовтың “Күнікейдің жазығы”, М.Әуезовтің “Қараш-қараш оқиғасы”, “Қилы заман”, Ғ.Мүсіреповтің “Кездеспей кеткен бір бейне”, Ш.Айтматовтың “Жәмила”, “Құс жолы” атты шығармалары үздік үлгілері болып табылады

Поэма (грек. *Poïeta* - туынды) – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Оның алғашқы нұсқалары – ауыз әдебиетіндегі уақиғалы жырлар болып табылады. Қазақ әдебиетінде XIX ғасырдың аяғында кең тараған, көбіне шығыстық сюжеттерге негізделген дастандардың бір түрі болып келетін жанр. Еуропа және орыс әдебиетінде дамуы романтизм дәуірімен байланысты, субъективтік-лирикалық сарын басым келетін Байрон, Мискевич, Пушкин, Лермонтов шығармашылығында үлкен орын алады. Ал біздің әдебиетте Абайдың “Ескендір”, “Масғұт”, Шәкәрімнің “Ләйлі-Мәжнүн”, “Қалқаман-Мамыр”, Ілиястың “Күйші”, Мағжанның “Батыр Баян” атты туындылары үздік үлгілері болып табылады.

Тарихи жыр – белгілі бір тарихи оқиғаларға байланысты туған эпикалық жыр. Мысалы, алтын орда, ноғайлы дәуіріндегі “Едіге”, “Орақ-Мамай”, “Мұсахан” т.б.; жоңғар, қалмақ шапқыншылығына қарсы жорықтардағы Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Өтеген, Жәнібек т.б. батырлар туралы; ұлт-азаттық, бостандық жолындағы бұқаралық күрес сипатталатын “Исатай-Махамбет”, “Хан Кене”, “Жанқожа батыр”, “Бекет батыр” т.б.; сондай-ақ 1916 жылғы патша өкіметіне қарсы халық көтерілісі туралы “Аманкелді батыр”, “Бекболат” секілді т.б. дастандар.

Дастан (парсы сөзі – тарихи әңгіме, ертегі, батырлар жыры) – Шығыс әдебиеті мен фольклорындағы эпикалық жанр, өлең түріндегі уақиғалы шығарма. Көбінесе бұрыннан белгілі ертегі сюжеттерінің, аңыз, хикаялардың әдеби өңделген, кейде өлең мен қарасөз араласып келе беретін түрі ретінде кездеседі. Мысалы, қазақ ақындарының шығыстық сюжеттер негізінде жазған “Рүстем–Дастан”, “Ләйлі–Мәжнүн”, “Сейфілмәлік–Бәдіғұл–Жамал”, “Жүсіп–Зылиха”, “Бозжігіт”, “Атымтай Жомарт” т.б. шығармалары.

Қисса – қазақ әдебиетінде кітаби ақындардың Шығыс әдебиетінің сюжетіне шығарған дастандары, өлеңмен жазылған ертегі-хикая; ертерек кездегі ұзағырақ өлеңмен жазылған әңгімелердің атауы. “Қыз-Жібек”, “Қобыланды”, “Алпамыс”, “Ер Тарғын” секілді эпикалық жырлардың ертеректе Қазан, Петербург, Ташкент қалаларында басылып шыққан үлгілерін де қисса деп атаған.

Лиро-эпос жанры – бір жағынан, лирикалық, сыршылдық сарыны бар, екінші жағынан оқиғалы болып, эпосқа тән сипатқа да ие болатын шығарма түрі. Көбінесе лирикалық дастан, лирикалық поэма (С.Сейфуллин “Аққудың айрылуы”, М.Жұмабаев “Батыр Баян”) түрінде кездеседі. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетіндегі “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” атты ғашықтық жырлар. Мұнда сюжетке енетін образдан басқа лирикалық геройдың образы да айқын көрінеді.

Эпостық жыр – оқиғаны, жайт-жағдайды баяндап айтуға негізделетін көлемді поэзиялық туынды. Мысалы, “Қобыланды”, “Алпамыс батыр”, “Ер

Тарғын” атты т.б. батырлық жырлар. Мұны жаугершілік соғыс жайын баян ететін, батырлар дәріптелетін ұзақ поэзиялық шығарма десек те болады.

Роман – сюжеттік құрылымы күрделі, көп желілі, кең тынысты, кейіпкер бейнесін Ұзақ байтақ кеңістік ауқымында көрсететін көлемді эпикалық шығарма. Яғни кейіпкер бейнесі ол өмір сүрген уақыт, орта, байтақ кеңістік ауқымында жан-жақты мүсінделеді. Оның классикалық үлгілерін Стендаль, Бальзак, Диккенс, Тургенев, Толстой, Достоевский, Мопассан жасап, әлемдік аренаға көтерген. Қазақ әдебиетіндегі жарқын үлгілері – Ж.Аймауытовтың. “Қартқожа”, “Ақбілек”; М.Әуезовтің “Өскен өркен”; Ш.Айтматов “Боранды бекет”, “Жан пиди” атты шығармалары.

Дилогия (грек. *Di* - екі, *logos* - сөз, әңгіме баян) – бір-бірімен жалғастырылып, бір идеялық ой-тұжырымдар негізінде жазылған басты кейіпкерлері ортақ екі шығармамен тұтасып келетін кесек көркем туынды. Мұнда әр шығарма баяндалатын оқиғасы жағынан тиянақты болып, көбіне негізгі кейіпкердің өміріндегі белгілі бір кезеңді қамтиды. Сондықтан әрқайсысы жеке кітап болуға лайық шығармалар болып табылады. Мысалы, И.Ильф пен Е.Петров “Он екі орындық”, “Алтын бұзау”; Ғ.Мүсірепов “Оянған өлке”, “Жат қолында”; М.Мағауин “Аласапыран” т.б.

Трилогия – мазмұн-мағынасы, сюжеті жағынан бір-бірімен тығыз байланысты негізгі кейіпкерлері ортақ келетін үш шығарма; яғни әр шығармасы бас-аяғы бүтін, өз алдына дербес туынды болып келетін өзара жалғасып, тұтасып жататын үш шығарма. Мысалы, Ә.Нұрпейісов “Қан мен тер”; І.Есенберлин “Көшпенділер”, “Алтын орда”.

Роман-эпопея (дәуірнама) – “...Бір роман кемерінде бірнеше роман иіндесе сыйысады... Алайда әр кітаптың өзіндік логикалық тынысы бар” (Т.Нұртазин); “Эпостың шыңы, оның негізгі қаһарманы – халық, суреттер шындығы – халық басынан өткен кезеңді құбылыстар” (З.Қабдолов).

Эссе – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғайтын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры. Оған батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар тән болып келеді. Сондықтан оны соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізіне жүздіретін, өзінше ойлап-сезіну қажеттілігін туғызатын; сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылатын, автордың парасат байлығын, жарқын тапқыр ойларын көрсететін өзгеше бітімді өнер туындысы деуге болады. Мысалы, Ф.Достоевскийдің “Жазушы күнделігі”; Т. Жұртбай. “Бесігінді түзе!”.

Мемуар, естелік (франц. сөзі – еске алу) – жазушының өзі көрген, білген уақиғаларын, әр түрлі адамдардың мінезін, іс әрекетін сол кездегі алған әсерін сақтай отырып, сондағы көңіл-күй әуенімен суреттейтін туындысы. Яғни, автордың өз көзімен көрген, қатысып араласқан уақиғалар жағдайындағы өмірбаян, күнделік, жол жазбалары түріндегі шығармалар болып табылады. Негізгі ерекшелігі: деректілік, нақтылық, көзімен көрген, басы-қасында болған, адамның баяндауына тән айғақтық, болған жайды сол

адамның өз түсінігі, өз пікірі тұрғысынан қарап, өзінше бағалауы; көркемдік қуаттылығы, өмір танытқыштық қасиеті, өмір құбылыстарын терең талдап, қорытындылай білуге, жинақтап бейнелеуі.

Памфлет (ағылшын сөзі - парак) – негізінен нақтылы құбылыстың, саяси топтың жетекшілерінің типтік ерекшеліктерін дәл тауып әшкерелейтін қара сөзбен де келетін, өлең түрінде де кездесетін сатиралық шығарма. Мұнда заманның саяси-әлеуметтік тынысы полемикалық сарында, өткір сатира, сарказммен айқындала ашылып отырады. Алғашқы белгілері XVIII-XIX ғасырларда Жанкісі, Махамбет, Шернияз сынды қазақ ақын-жырауларының поэзиясында көрініс берген, XX ғасырда С.Дөнентаев, Б.Майлин, Ш.Смаханұлы қалам тартқан көп қырлы әдеби-публицистикалық жанр.

Көсемсөз – нақтылы саяси, экономикалық, әлеуметтік, философиялық мәселелерді көтеріп, қоғамдық ойға ықпал етуді мақсат ететін жанр. Әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерін қозғайтын, өз кезеңінің өзекжарды мәселелерін арқау ететін Ұрымтал, елгезек, кезеңдік жанр.

Лириканың тарихи түрлері

Ода (грек. *Ode* - эн) – есімі елге тараған жеке адамдарды не батырларды мадақтаған я болмаса ел ішіндегі елеулі оқиғаларды дәріптеген аса көтеріңкі, көңілді жыр. Әуелде Грецияда әр түрлі тақырыпқа арналып, музыкамен сүйемелдеп, хормен айтылатын өлең болған.

Баллада (итал. *Ballare* - билеу) – оқиғаға құрылған лирикалық сарындағы ұзақ өлең; ақын өзінің көңіл-күйін, толғанысын жырлап қана тынбайтын, сол сезімді туғызған себептерді оқиғаға айналдыра суреттеп көрсететін поэзия жанры. Әуелде орта ғасырларда Францияда би үстінде айтылатын оқиғалы жыр ретінде пайда болған. Кейін өткеннің ерлік істерін, қыз бен жігіттің қайғылы махаббатын, әруақ, жын-шайтан араласқан үрейлі оқиғалар жайлы елгезек сыр болып келетін лиро-эпостық сипаттағы шағын сюжетті өлең түріне ауысқан. Мазмұны көбіне тарихи шындық, оқшау фантастикалық хал, ерлік әрекет болып келеді.

Идиллия (грекше *eidyllion* - суреттеу, сурет) – қарапайым еңбек адамының табиғат аясындағы қамсыз, алаңсыз өмірін суреттейтін, алаңсыз, тыныш, тату-тәтті күй туралы өлең. Негізінен ақындардың, шаруалардың тыныш өмірін, табиғатқа жақындығын көтеріңкі леппен дәріптей суреттеуге ұмтылуынан туған. Мұнда әлде бір парықсыздау салтанат, қарекетсіз қызық, уайым қайғысыз қызғылт өмір туралы; мал баққан, шөп шапқан, егін салған, балық аулаған адамдардың тұрмысы, олардың сұлу табиғат құшағындағы өтіп жататын сауық-сайран туралы сөз болады.

Сонет (итал. *sonetto, sonare* - сылдырау, сыңғырлау) – сөздері әуезді болып, ұйқастары өрнекті келетін, сыңғырлап айтылуына назар аударылатын, өлеңнің, шумақтың кестесі мейлінше күрделі болып келетін 14 тармақтан тұратын өлең. Алғашқы сегіз жолы катрен, кейінгі алты жолы терцет деп аталады. Келісім кестесімен, сазды үнімен айшық өрнегі мен ойлы-күйлі

мәнді мағыналы, тармақтар саны қатаң сақталатын өлең бұл өлең түрі арнаулы өлшеммен, әр түрлі тақырыпқа жазылатын сыршыл өлең түрі болып келеді. XIII ғасырда Сицилияда туған, Данте, Петрарка көп жазған, батыс Еуропаның басқа елдеріне кең тараған, классикалық үлгілерін Шекспир жасаған.

Арнау – әдеби шығарманың басында берілетін, сол шығарманың кімге қандай оқиғаға байланысты екенін көрсететін, көбінесе өлең түрінде келетін автор сөзі. Сондықтан белгілі бір адамның бейнесін мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылатын дербес поэзиялық туынды болып табылады. Мұнда автордың өз шығармасын белгілі бір адамға ізет-құрмет көрсетіп, сый ғып тартатыны туралы айтылады. Кейде арнайы шарықтау, кейде көлемді лиро-эпикалық шығармаға бет ашар, кейде жеке адамдарға бағыштау түрінде де жазылады.

Элегия (грек *elegia* - аянышты жыр) – көбіне тұңғыш ойға шолу, қамығу, жабығу сарындары басым, жабырқаңқы көңіл-күйін, тіршілікке, тағдырға, табиғатқа мегзей қарайтын лирикалық толғаныс, нәзік сыршылдық тән мұнды лириканың бір түрі. Мысалы, Абайдың “Ауру жүрек ақырын соғады жай”, Мағжанның “Алдамшы өмір” атты өлеңдері.

Эпиграмма (грек. *Epigramma* - жазу) – жеке адамға арналып айтылатын сықақ өлең. Мысалы,

*Қайда Мағжан?
Мағжан мынау
Самолюбив,
Очень ленив, упрямый паренек.
Көрсө әйел,
Көзі жоқ ол көбелек;*

*Жолдан азып
Закон жазып,
Майқы боп
Ақын Мәкең
Отыр ма екен
Қайқыып;*

*Ақаң, Ақаң,
Тілек-батаң аққа жоқ.
”Я, жаппар хақ,
Мен шын нахақ”, -
Де де жат.*

Қазақ өлеңдерінің тарихи түрлері

Желдірме – жырды термелеп ерекше қарқынмен жедел, екпіндете айту тәсілі, ”Жыр қарқынын үдетіп, өлең тосқынын ағылта, төгіп-төгіп жіберу үшін ...” (М. Әуезов) қолданатын өлең түрі. Ол асқақ үн, шабытты, күй,

лепті, қуатты сөз, жалынды лебіз, сынғыр қаққан әуез, әсем ұйқас, шоқтай қызулық, әнге бейімділік, қанаттылық пен жігерлілікке негізделеді.

Терме – ғибраттылық мәні бар, моральдық идеялар тұрғысынан әр нәрсені теріп айтып, бір нәрседен екінші нәрсеге еркін ауысып отыратын қазақ халық поэзиясында қалыптасқан лирикалық өлең түрі. Нақыл сөз үлгісінде құрылып, өнегелі, нұсқалы сөздердің тізбегіндей 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылады. Мұнда көбіне күнделікті тұрмыс-тіршілікке қатысты жайттар сөз болады, сөз бен әуен сабақтасып келеді, яғни сөзді айқын, анық жеткізуге лайық қысқа қайырылатын, жеңіл әуенмен айтылатын Қазақстанның батыс аймағы мен Сыр бойында мол дамыған өнер түрі.

Толғау – қазақ, қарақалпақ, ноғай секілді халықтардың ауызша поэзиясында кең тараған қоғамдық-саяси, кейде күрделі, көлемді лирикалық туынды тіпті сюжетсіз поэма дерліктей сипат алатын, ырғағы 7-8 буынды тармақтарға негізделетін өлең түрі. Оның мазмұнында маңызды қоғамдық-әлеуметтік, саяси философиялық тақырыптар, азаматтық әуендер кеңінен орын алады. Сондықтан XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында ерекше өркендеп, өзінің ең жоғарғы даму сатысына жеткен. Тарихы жыраулық поэзияға тікелей қатысты болғандықтан, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар т.б., жыраулар шығармашылығына байланысты туған жанр деуімізге де болады. Жалпы алғанда, толғау–ауызша поэзиялық өлеңді суырып салу дәстүріне сәйкес қалыптасқан, еркін, әр мөлшерде топтасып түйдек-түйдегімен шоғырланып келетін, белгілі бір мақаммен, лирикалық аспаптың сүйемелдеуімен айтылатын жанр.

Арнау өлең – белгілі бір адамның бейнесін, мінез сипатын суреттеу, азғана сөзбен кейіпкерді әзілмен дәл көрсету арқылы, оның қимыл-қозғалысқа толы жанды бейнесін, сымбатын портретін көзге айқын елестету мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Мысалы, Абайдың “Оспанға”, “Жайнаған туың жығылмай”, “Кешегі Оспан ағасы” деп аталатын өлеңдері.

*Жан аға! Шықтым өлімнен,
Халімді менің көрсейші.*

*Жаның нұрға көмілген,
Нұрыңнан ұшқын берсейші.*

(Мағжан “Жамбылға”)

Хат өлең – арнау өлеңнің бір түрі. Мысалы, Абайдың “Мен сәлем жазамын” атты өлеңі мен “Жігіт сөзі”, “Айттым сәлем, Қаламқас”, “Қыз сөзі” (“Қиыстырып мақтайсыз”) атты ән өлеңдері; сондай-ақ оның үлгілерін С.Торайғыровтың “Қамар сұлу”, Б.Майлиннің “Шұғаның белгісі”, С.Мұқановтың “Мөлдір махаббат” атты шығармаларынан да кездестіруге болады.

Арнау сөз – әдеби шығармада автордың кейіпкерлерімен, оқырмандарымен, табиғат құбылысымен, әйтеуір қандай да жанды, жансыз нәрселермен тілдесуі. Мысалы, “Сорлы Ақбілек! Сен жыламай кім жыласын? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен, аруанадай анаңнан айырылдың.

Жыла, жасың бұла. Жасыңмен қайғың жуылсын. Жасыңнан теңіз жиылсын. Теңізді дауыл толқынтсын. Құтырсын толқын, туласын!” (Ж. Аймауытов. “Ақбілек”).

Лириканың тақырыптық түрлері

Азаматтық лирика – лирикалық поэзияның заман жайын, әлеуметтік мәселелерді қозғайтын үлкен бір саласы, қоғамдық өмірдің көкейкесті мәселелері, халық тағдыры мен мүддесі, оның келешегі арқау болған саяси-әлеуметтік лирикамен астасып жататын сарын. Ол өмір жөнінде, халықтың тағдыры туралы ой-толғамдардың ақынның өз көңіл-күйімен терең ұштасып көрінуі арқылы жасалады. Мұнда адамның белгілі-бір дәуірге байланысты ой-арманын мақсатын жырланады, жалпы әлеуметтік мәселелер жайында толғанады, яғни халық қамын, оның қоғамдық халі арқау етіледі. Ақын заман сырын ашып, оның қайшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді, алға, болашаққа жол сілтеп, ой қозғайды. Бұл – декабрист ақындар, сондай-ақ Пушкин, Лермонтов, Некрасов поэзиясында жиі кездесетін тақырып. Қазақ поэзиясында Абай, Сұлтанмахмұт, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов поэзиясында әлеуметтік маңызға ие болған лирика.

Әлеуметтік лирика – қоғамдағы, адамдардың қарым-қатынасындағы елеулі құбылыстар халықтық, ұлттық мүдде туралы ақынның толғануы, тебіренуі; азаматтық парыз, ар-ождан, қауым алдындағы жауапкершілік, қоғам көтеріп отырған әр алуан жайлар, рухани жүк мазмұны болып табылатын лирика; халықтық, адамгершілік ізгі ойлар мен сезім басым сарын.

Саяси-әлеуметтік лирика – кезеңдік поэзияның саяси мәселелері көтеріп, әлеуметтік мақсат-мүдделерді паш ететін саласы. Қоғам өзгеріс алдында, бұқара толқын үстінде тұрған алма-ғайып кезеңде белсенділігі арта түсетін лирика. Кеңес дәуірінде идеологиялық қысымның ырқымен қазақ поэзиясы ұраншылдыққа, даурықпа мақтанға көп ұрынған лириканың түрі.

Философиялық лирика – ақындарды ой азабына салған ғалам сыры, тіршілік құпиясы, жазмыш жұмбағы туралы өлеңдер; терең ойлы шығармаларға мейлінше бай қазақ поэзиясында қазіргі түсінікте Абай өнернамасынан басталып, Шәкәрім, Мағжан творчествосында жалғасын тапқан лириканың түрі. Бұл–болмыс, өмір, тағдыр жайын толғайтын, философия мен поэзия арасындағы мәңгі бірліктің айғағы. Еуропа мен орыс әдебиетінде Греция мен Рим дәуірлерінен келе жатқан философия-лық ағымдардың арнасында өркен жайған. Ж.Баласағұнның “Құтты білік”, Қ.А.Ясауидің “Диуани Хикмет” атты еңбектері мен Әлішер Науаидің гуманистік тұрпаттағы туындылары философиялық лирика-ның үлгілері болып табылады.

Табиғат лирикасы – ақындардың айнала қоршаған орта, оның түрлі жаратылыс сырлары туралы өлеңдері. Бұл–тіршілік атаулының бесігі болған жаратылыстың небір тамаша суреттерін жасайтын пейзаждық лирика, яғни Табиғат арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлау. Абайдың “Жаз”, “Жазғытұры”, “Қыс”, “Күз”, “Қараша, желтоқсан

мен сол бір-екі ай” атты өлеңдері үздік үлгілері болып табылады. Абайдан кейін С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров сынды ақындар жырлаған мәңгілік тақырып.

Драмалық тектің түрлері

Трагедия – құдіретті күш иесі, ғаламат қайсар, ақиық ер де өр тулғалардың өмірдегі адам жеңіп болмас кедергілер мен кескілесіне құрылған күрделі сахналық шығарма; оқиғалары қатерлі, қайғылы халден туындап, бас қаһарманның қазасымен, мұңмен, зармен аяқталатын сахналық туынды. Ол негізгі кейіпкердің жан аямас күресіне, терең тебіреністері мен ішкі арпалыстарына құрылып, қайғымен аяқталады. Яғни, мұнда өмірдегі шиеленіскен күрес-тартысы, бір-біріне қарама-қайшы күштердің ешбір ымыраға келмеуі, белдескен күресі, қақтығыс-таласы суреттеледі, сол жолда негізгі кейіпкер опат болады. Бұл жанр ежелгі гректердің сахналық өнері дами бастағанда пайда болып, Шекспир тұсында айрықша зор биікке көтерілді. Оның үлгісі ретінде Эсхилдің “Бұғауланған Прометей”, “Парсылар”, Софоклдың “Эдип патша”, Эврипидтің “Медея”, “Электра”, Шекспир-дің “Отелла”, Пушкиннің “Борис Годунов”, Әуезовтің “Еңлік-Кебек”, “Қаракөз”, Мүсіреповтің “Қозы-Көрпеш–Баян сұлу”, Ш.Айтматовтың “Ана – Жер ана” атты шығармаларын мысалға келтіруге болады.

Комедия – трагедияға керісінше “өмірдің биік поэзиялық сәттерін” суреттемейтін, қарапайым ”күнделік прозасын, ұсақ-түйегін, кездейсоқ жайттарын” (Белинский) суреттейтін сахналық шығарма. Яғни, ол – өмірдегі келеңсіз құбылыстарды, адам бойындағы қасиетсіздікті келекеге айналдыратын күлдіргі пьеса. Мұнда өмірдегі қайшылықтар-дың терең тамырын қазбаламай, жеңіл қақтығыстар арқылы аңғарту басым келеді, адам бойындағы кемшілік, осалдықты бейнелеу жарасымды әзілмен, еріксіз күлдіретін тапқырлықпен астасып жатады. Өткір тілділік, әзілқойлық, күтпеген жерден оқыс жауап беруге икемділік бұл жанрдың тартымдылығын арттыра түседі. Сондай-ақ, комедияда кейде кейіпкердің күлкі тудыратын бір мінезі алынып, сол бастан-аяқ әжуаланады, кейде шиеленіскен әрекет, оқиға басты роль атқарады. Тамаша үлгілері көне Грециядағы Аристофанның “Салт аттылар”, “Бақалар”, “Бұлттар” атты туындыларынан басталып, оны Римде Плавт, Теренций дамытқан, Батыс Европада классицизм кезінде өрістеген (Мольер “Сара”, “Тартюф”). Бұлардың қатарына Фонвизин-нің “Тоғышарларын”, Гогольдің “Ревизоры” мен “Үйленуін”, Қ.Мұхамеджановтың “Бөлтірік бөрік астында” атты шығармаларын қосуға болады.

Драма – трагедияға да, комедияға да жатпайтын сахнаға арналған шығарма. Мұнда уақиғаны, оған қатысушы кейіпкерлерді олардың іс-әрекеті, монологтар мен диалогтар арқылы көрсетеді. Кейіпкерлері өздерінің айтатын сөзі арқылы, сонымен бірге сахнадағы қимыл-әрекеті, жүріс-тұрысы, сонда байқалатын жай-күйі арқылы бейнеленеді.

Трагикомедия – трагедияға да, комедияға да тән сипат-өзгеше-ліктер кездесетін драмалық шығарманың түрі. Негізгі кейіпкердің ауыр трагедиялық жағдайды басынан өткізуімен бірге, басқа кейіпкерлердің оғаш мінездерімен, надан топастығымен, аңқаулығымен көрініп, әжуа күлкімен айтылады. Мысалы, А.С.Грибоедовтің “Ақылдан қайғы” шығармасы.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдеби тек, жанр, түр деген терминдердің ұқсастығы мен айырмашылығы неде?
2. Эпикалық тектің түрлеріне сипаттама бер.
3. Лирикалық тектің өзгешелігі неде? Лирикалық тектің қандай тарихи және тақырыптық түрлері бар?
4. Драмалық тектің табиғаты қандай? Оның түрлерінің бір-бірінен өзгешелігі, айырмашылығы неде?

X тақырып. ӘДЕБИ ПРОЦЕСС

1. Өнер дамуының қоғамдық өмірмен байланыстылығы.
2. Әдеби дамудың тарихи сипаты.
3. Әдеби дамудың заңдылықтары.
4. Дәстүр және жаңашылдық

Әдеби процесс – бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи-заңды қозғалысы. Әдеби процесс әрбір тарихи кезеңде әлеуметтік, идеологиялық және эстетикалық тұрғыдан жазылған әр алуан сападағы кесек образдар мен қарапайым бейнелер кескінделген қарадүрсін шығармалардан көпшілікке арналған әдебиет-терге дейін өз бойына үсдіксіз сіңіріп отырады. Мұның қатарына олардың жиі жарық көретін жарияланымдар мен басылымдары, әдеби сын, естеліктер, әдеби эпистолярлық жанрларда жазылған оқырмандар-дың үн қатысуы да жатады.

Әдеби процесс термині ХХ ғасырдың 20-30 жылдары пайда болып, 60-жылдары кеңінен қолданыла бастады.

Әдеби процесс әдебиет тарихын тарихи-әдеби тұрғыдан қарастыру барысында маңызды проблеманың бірінен саналады. Егер өмірбаяндық методтың жақтаушылары классикалық және романтикалық эстетиканың ізінше бірөңкей кемеңгерлердің туындылары мен үздік үлгілеріне ғана ден қоятын болса, онда ХІХ ғасырдың ІІ-ші жартысындағы ғылыми әдебиеттану әдебиетті зерттеу ісіндегі әсіре талғампаздықтан бой тарта отырып, жазушы

туындыларының көркемдік деңгейіне, идеологиялық бағыт-бағдарына қарамастан, мұны зерттеу пәні ретінде қарастырады.

Әдеби процесс – адамзаттың эстетикалық, рухани құндылықтарының толығының тарихы. Әдеби процесс – жеке тұлғалар өзінің әкелген айырықша көркемдік ашылымдарымен, өзіне дейінгі құндылықтармен қайшылыққа түсе отырып, оны қозғалысқа келтіре отырып, әдеби процестің құрамына кезеңдік, жалғастырушы өзгертуші қызмет атқарады.

Алайда, техниканың даму заңдылықтарындағыдай әдебиет пен өнерде жаңа көркемдік ашылымдар өзіне дейінгі бар көркемдік құндылықтарды жою арқылы дамымайды. Қайта ондағы қайсібір элементтер келесі дәуір мен кезеңдердегі көркемдік ашылымдарға әр беріп үндесіп отырады (мысалы М.Әуезовтің «Абай жолындағы» фольклор, этнография дәстүрлері, Ш.Айтматов шығармаларындағы мифтік бастаулар).

Әдеби процесс эстетика мен әдебиеттанудың, өнердің, теориясы мен тарихының, сондай-ақ поэтикасының ортақ көркемдік категориясы. Ғаламда бәрі өзгереді, қозғалысқа түседі. Әдеби процесс – көркемдік дүниенің қозғалысы мен дамуын зерттейтін методологиялық әдіс.

Жаңашылдық

Өткеннің тәжірибесі мен жемістерінен, мән мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман жауап беретін бұрынғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс, әрекеттер; Біраз уақыттан кейін өзі дәстүрге айналып, онымен диалектикалық бірлестікте дамитын ескі мен жаңаның жалғастығына негізделген, тарихпен бірге өзгеріп отыратын құбылыс; Тек қана жаңа сөздер, өрнектер тәсілдер табу арқылы ғана емес, бұрыннан бар бейнелеу құралдарын жаңаша қолдана білетін суреткерлік шеберлік; Ойдың саналылығы, өмір құбылыстарын жаңаша ұғып түсіне білу, сезіну және соған сәйкес туатын көркемдік шеберлік; Бұрын қол жеткен табыстарға, ұлы суреткерлердің тәжірибесіне сүйене отырып, өнердің өрісін кеңейте түсетін асқан творчестволық ізденіс нәтижесі.

Дәстүр

Көркемөнердің тақырыптық ауқымы, үйреншікті сарын, өмірге қатынасы, бейнелер аумағы, идеялық бағыты, қалыптасқан көркемдік құралдары;

Әдеби процеске тән жалғастықты, жазу творчествосында халықтың үлгілер мен өзіндік соны сипат-қасиеттердің бірлігін танытатын ұғым, қалыптасып, сұрыпталған көзқарас, түсініктер, көркемдік үлгі-өрнектер, тәсілдер.

Әдеби байланыс – ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Әдеби байланыс нышандары жазушының қалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтиже-сінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттердің арасындағы типологиялық ұқсастықтан туындайды.

Әдеби байланыстың үлкен бір саласы – ұлтаралық байланыс ертеден келе жатқан құбылыс санатына жатады. Бір халық ашқан көркемдік жаңалық екінші бір халыққа игі ықпалын тигізеді. Антик дәуіріндегі Греция, қайта өрлеу кезіндегі Италия, классицизм тұсындағы Франция, орта ғасырлардағы парсы және түркі әдебиеттері өзара ықпалдастық ауқымында болды.

Ұлтаралық әдеби қарым-қатынастардың дамыған кезеңі – әлемдік ұласу, ықпалдастық мейлінше күшейген XX ғасырдың еншісі, бұрынғы КСРО халықтары әдебиетіне тигізген игі әсері – тарихи шындық ретінде мойындалуға тиіс жайт.

Қазақ әдебиеті тарихынан әдеби байланыстар ізін барласақ, алдымен Абай поэмалары: “Ескендір”, “Масғұт”, “Өзімнің әңгімесі” ойға оралады. Ораз Молланың “Шахнамасы”, Т.Ізтілеуовтің “Рүстем- Дастаны”, Шәкәрімнің “Ләйлі - Мәжнүнi”, “Дубровский”, “Бораны”, Майлықожаның “Тотынамасы”, Молда Мұсаның “Мысалдары”, Мағжан Жұмабаевтың шығыс сарындарын өзек еткен дастандары, Ахмет Байтұрсыновтың Крыловтан, Пушкиннен, Лермонтовтан, Надсоннан еркін тәржімалаған өлеңдері – сан салалы, құнарлы әдеби тоғысу куәгерлері.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиеттің, өнердің қоғамдық өмірмен байланысы қандай?
2. Әдеби дамудың тарихи сипатын түсіндір.
3. Әдеби дамудың заңдылықтары қандай?
4. Дәстүр мен жаңашылдық деген не? Оның әдеби процеспен арақатынасы қандай?

XI тақырып. КӨРКЕМДІК ӘДІС. ӘДЕБИ БАҒЫТ, АҒЫМДАР

1. Көркемдік әдіс туралы түсінік, романтизм мен реализмнің ерекшеліктері.
2. Классицизм, сентиментализм ағымдарының тууы, өзіне тән ерекшеліктері.
3. Әдеби стиль жайлы ұғым. Стиль эволюциясы.

Стиль – әр суреткерге тән творчестволық ерекшелік, әр жазушының дара қасиеті, әдеби беті. Сондай-ақ, ол – жазушының өмір шындығын танып білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық, жазу мәнері, қолтаңбасы. Стиль жазушының өмірлік тәжірибесі негізінде, оның суреткерлік талантының табиғатына сәйкес қалыптасып дамиды. Яғни ол жазушының тақырыпты өзінше игеруі, өзінше ой толғап, өмірді бейнелеуі, басқаға ұқсамайтын суреткерлік шеберлігі болып табылады. Сондай-ақ, стиль деп бір қаламгердің әралуан шығармаларындағы идеялық бірлік, тақырыптық, тілдік ерекшеліктер мен

образ жасау тәсілдерін айтамыз. Яғни ол – әр қаламгердің өзіне тән тіл мәнері, сөз қолдануы, сөйлем құрауы, сөзбен сурет салуы не баяндап беруі, сыр ағытуы не сезімді жеткізуі; әр жазушының бүкіл творчествосының өн бойынан көрінетін идеялық-көркемдік негіздің (идея-тақырып-мінез-тіл) тек сол қаламгерге ғана тән ерекшелігі.

Әдеби ағым – бірнеше жазушыға тән творчестволық бірлік, әр алуан жазушының ортақ сипаты, әдеби бағыты, сондай-ақ әр қоғамдағы әр алуан жағдайлар туғызатын әр дәуірдегі идеологиялық күрестің әдебиеттегі көрінісі. Ол белгілі бір қоғамдық жүйенің белгілі кезеңдегі саяси-әлеуметтік сипатына сәйкес туып, сонымен бірге дамып, бірге жоғалып отыратын тарихи категория болып табылады. Оның мынадай түрлері бар: классицизм, сентиментализм, натурализм, абстракционизм, символизм, футуризм т.б.

Әдеби әдіс – “...өмірді образбен бейнелеп, көркем шындық жасау жолы. Екінші сөзбен айтқанда, өмірдегі болмыс дүниесінен өнер дүниесін, яғни тұтас бір шығарма көлемінде көркем образдар жүйесін жасау жолы (акт, процесс, тәсіл...)”. (М.Қаратаев). Ол – суреткер творчествосы мен ақиқат шындықтың арақатысы, өмірдің өнерге, өнердің өмірге айналу жолы. Оны бір адамға ғана тән стиль де емес, бір қоғамға ғана сай ағым да емес, мұның екеуінен де әлдеқайда кең ұғым деп түсіну қажет. Ол өнердің өзімен бірге туып, өнер арқауы - өмірдің өзімен бірге дамып, жетіліп келе жатқан табиғи, тұтас құбылыс, барлық адамдар мен қоғамдарға тән, өнер атаулының бәріне ортақ тұрлаулы һәм тұрақты, өнердің өзімен туып, бірге дамып келе жатқан табиғи құбылыс болып табылады. Бұл – шындықты шын мәніндегі суреткердің өз көзімен образды түрде тану жолы, содан соң, өзі таныған шындықты бар өнерін төге, бар шеберлігін сала, көркем жинақтап, өзгеге таныту жолы; өнер туындысында адам образын жасауға, сол арқылы шындықтың сырын образды түрде ашуға қажет өмір деректерін белгілі бір эстетикалық талғам биігінен талдаудың, қорытудың және жинақтаудың өзгеше принципі; өмір шындығын өнер шындығына айналдыра саралап, белгілі бір қоғамдық идеал тұрғысынан қайта туғызудың айрықша типі. Оның түрлері: романтизм мен реализм.

Әдеби ағым түрлері

Классицизм (латын. *classicus* - үлгілі, өнегелі бағыт) – XVII ғ-дың аяқ жағында туып, XVIII ғ-дың орта тұсына дейін өнер атаулының бәрінде, әсіресе Еуропа әдебиетінде орасан кең өріс алған жұртқа мәлім, латынның үлгілі, өнегелі бағыт деген ұғымды білдіретін сөзінен шыққан ағым. Ол Еуропа елдерінде абсолютизм дәуірлеген кезде туған. Негізгі тақырыбы – ежелгі грек әдебиетіндегі сияқты ел өмірінің елеулі ірі оқиғалары, негізгі кейіпкерлері қолбасылар, батырлар, патшалар, корольдар болып келеді. Жанрлары кәдімгі антик әдебиетіндегідей трагедия, комедия, батырлық поэма, желғабаз ода, тілі де сол көне әдебиеттегідей көтеріңкі пафос, шешен һәм көсем сөз рухындағы бояма диалогтар мен монологтар, күлдібадам ақыл-нақылдар, атам заманғы архаизмдерге толы әсіре айшықтар болып келеді. Ал образдары не мінсіз жақсылар, не іске алғысыз жамандар кейпінде көрінетін,

мазмұны мен пішіні үш бірлікке (уақыт, орын, оқиға) негізделген қатаң шартқа құрылады. Бұл – ең жақсы үлгілері патриотизм, ұлт мақтанышы, қоғам алдындағы борыш, асқақ мүдделер үшін айқас секілді асыл принциптер ұсынғанымен, ұшы-қиырсыз шарттылығы мен жасандылығы ақиқат өмірден алшақтататын ағым.

Сентиментализм (франц. *sentimentalisme* - сезімталдық) – XVIII ғ-дың II жартысы мен XIX ғ-дың бас кезінде ағылшын және басқа Еуропа халықтарының әдебиетінде кеңінен өрістеген ағым. Мұнда жеке адамның жан дүниесін, көңіл-күйін суреттеуге, отбасылық тұрмысты, күнделікті тіршілікті, ұсақ және орта буржуазия, қолөнершілер мен шаруалардың өмірін сипаттауға мән береді. Орыс әдебиетінде ең көрнекті өкілі Н.М.Карамзин (“Бейшара Лиза” атты повесі). Әдеби ағымның бұл түрі XVIII ғ-дың орта тұсында өмірдегі абсолютизммен күрес идеясынан туып, өнердегі классицизмді ауыстыратын өз кезіндегі тың ағым болып табылады.

Натурализм (латын. *Natura* - табиғат) – өмір құбылыстарын табиғи қалпында айтып, баяндауды мақсат ететін бейнелеу тәсілі, XIX ғасырдың II жартысында батыс еуропа әдебиетінде пайда болған ағым. Ол өмірді тексеріске, зерттеуге салмай, бар көрген-білгенді тек тәптіштеп айтып беретін, бір затты не адамды суреттегенде оның қалып-бейнесін, не қимылын жеріне жеткізе, майда-шүйде елеусіз бөлшектеріне дейін қалдырмай жеткізуді мақсат етеді. Себебі, қоғамдық, әлеуметтік құбылыстарға бейтарап қарайтын өмірдегі, тұрмыстағы жайлардың бәрі адамның биологиялық бітіміне, жаратылысына байланысты деп ұғады. Ол – адам кейпін, ісін, мал-жануарлар қимылын, айнала табиғат көрінісін қаз-қалпында суреттеу арқылы көбіне анайылыққа, тұрпайылыққа бой ұратын, қара дүрсін, жалаң баяндау арқылы эстетикалық қасиетінен айрылатын әдеби ағымның бір түрі. Француз әдебиетіне Эмиль Золя енгізіп, оның шығармаларында ұтымды жақтары көбірек көрінген кейінірек шығарма-ның негізгі оқиға желісіне қатысы жоқ жайлар айтылып, осал жақтары бой көрсеткен ағым.

“Натуральдық” мектеп – қоғам өмірінің терең қалтарыс, бұлтарыстарына дейін зерттеп жазу қажет деп санаған И.В. Гоголь бастаған орыс жазушылары реализмнің бір көрінісі ретінде енгізген, яғни XIX ғасырдың 40-50 жылдарында пайда болған әдеби ағым. Н.В.Гоголь (“Өлі жандар”), Ф.М.Достоевский (“Бейшаралар”), И.С.Тургенев (“Аңшы әңгімелері”) шығармаларында көрініс тапқан. Оның басты идеологы В.Белинский болған, өкілдері Ресейдің XIX ғ-дағы “Отечественные записки”, “Современник” журналдары төңірегіне топтасқан.

Абстракционизм (латын. *Abstractio* - ауа жайылу) – дүниежүзілік сөз өнерінде, әсіресе кескін өнері мен мүсін өнерінде XX ғасырдың бас жағында пайда болған ағым, бірыңғай жадағай пішінділіктің асқынған түрі. Ол өнер өмірдің емес, көңілдің ғана көрінісі, объективті емес, субъективті нәрсе, затты емес, дерексіз, нақты емес, мүсінсіз, сондықтан ойға не келсе, соны кескінсіз көрсету керек деп есептейтін ағым болып табылады. Яғни бұл – өнердегі мазмұн деген ұғымнан алшақтап, жалаң пішінді қуалап кетушілік.

Өкілдері: Америка жазушылары Стюард Девис, Чарльз Ховард, Крауфорд, Ратнер, Моррис.

Түршілдік (формализм) – әдебиет пен өнердегі көркем түрге ерекше, шешуші мән беретін ағым. Ол жазушылардың қоғамдық күрестен, идеялық талас тартыстан бойын аулақ ұстап, “таза” көркемдікті уағыздайды. Ол өз алдына шығарманың құрылысына, сөздік кестесіне, ырғақтық жүйесіне, дыбыстардың әуезділігіне т.б. назар аудару арқылы суреткерлік шеберлікті шындау мақсатын қояды. Сонымен бірге бұл әдебиеттің танымдық, тәрбиелік жағына тиісті назар аудармай, кейде дыбыс қуалау, үйлес сөздерді тізбектеу секілді бірыңғай пішіншілдікке жол беру немесе шынайы көркемдік жаңалық-тың өмір шындығын терең түсініп, сезінуден туатындығын, сондай-ақ шығарма мазмұнын, оның идеялық байлығын, мазмұн мен түрдің бірлігін ескермейтін ағым болып саналады.

Футуризм (латын. *Futurum* - болашақ) – жанды әңгіменің орнына, тоникалық өлеңдерге фонетикалық ырғақтарға ден қоятын, дара диалектикалық бейнелі сөздер жасауға ұмтылатын, өлең графикасының өзіне эксперимент жасаумен айналысатын ағым. XX ғасырдың басында еуропалық елдерде, әсіресе Италия мен Ресейде кең тараған авангардистік ағымдардың бірі болып саналады. Ерекшелігі: әдеби творчествоны табиғатқа жалаң еліктеу емес, керісінше сол табиғаттың жалғасы, сонда табиғаттың өзі адамның ерік күшінің арқасында болашақтағы мүлде жаңа “темір дүниені” тудыратынын сезіну деп санайды. Сондай-ақ шығарма-лары күрделі семантикалық және композициялық “ауытқуларымен” ерекшеленетін, трагедиялық және комедиялық лиризмнің өзара контраст-тары көзге ұрып тұратын ағым болып саналады. Өкілдері: орыс ақындары Маяковский, Хлебников, Крученых, Лившин, Северянин, Пастернак.

Әдеби әдістер

Романтизм (*роман* деген сөзден шыққан) – әдебиеттегі өмірдің жарқын, жағымды жақтарын көбірек алып, көтере суреттейтін көркемдік әдіс. Оның негізінде қиялшылдық, ерекше көңіл аударарлық оқиғалар, сирек кездесетін арманшыл кейіпкер, көтеріңкі леп сарын т.б. жатады. Романтизмді өз кезіндегі қоғамдық тәртіпті қабылдамау, оған наразылық білдіру, сын көзімен қарау ниетінен туып, өз заманының ең озат идеялары жарқын көрініс табатын әдеби ағым мен әдіс десек те болады. М.Жұмабаевтың “Батыр Баян” дастанына негіз болған да осы әдіс.

Реализм (латын. *Realis* - заттылық, шындылық) – әдебиет пен өнерде кең қанат жайған, өмір құбылыстарын бар қалпында нақтылық сипат белгілерін сақтай отырып, жинақтап, тұжырымдап, шыншылдықпен бейнелеуді мақсат ететін көркемдік әдіс. Реализм деп детальдар шыншылдығы мен ...типтік жағдайда типтік характер жасауды айтамыз. Ол өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік өмір қайшылықтарын терең ашып көрсетеді. Сондықтан мұнда өмірде болатын, үнемі кездесетін нақтылы жай-жағдайлар, адамның іс-әрекеттерін бейнелеу басты міндет болып

табылады. Әдістің бұл түрі өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болсын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейне-тұлғалар жасайды. Орыс әдебиетінде Пушкин творчествосы арқылы биік дәрежеге көтерілген, оның “Евгений Онегин”, “Капитан кызы” романдары, көптеген лирикалық өлеңдері осы әдісті орнықтырған, онан әрі И.А. Гончаров, И.С. Тургенев, Л. Толстой, А.П. Чехов шығармаларындағы кең өріс алған. Қазақ әдебиетінде Абай поэзиясы арқылы жоғары сатыға көтерілген, оған жалғас қазақ әдебиетінің ірі өкілдері Ш. Құдайбердиев, М.Дулатов т.б. шығармашылығында өркендеп, дами түскен.

Реализмнің түрлері

Сыншыл реализм – әдебиеттің әділеттілік жолындағы күреспен байланысуының күшеюі нәтижесінде туған, еңбекші қауымның әлеуметтік теңсіздікке наразылығын көрсететін көркемдік әдіс. Ол өмірді шыншылдықпен бейнелеп, адамдардың тағдырын, олардың типтік бейнесін, типтік жағдайда көрсете отырып, қоғамдық өмірдегі қайшылықтарды, кемшіліктерді қатты сынға алады. Қоғамдық өмірдің көлеңкелі жақтарын ашып көрсетуге ұмтылу басым болатын Достоевский, Чехов, Толстой т.б. классиктер творчествосында айқын танылған. Орыс классиктерінің дәстүрлерін өнеге тұтқан Абай творчествосында берік орын алған. XX ғасыр басындағы әдебиетте А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров творчествосында өрісті арна болған.

Социалистік реализм – өмірді шыншылдықпен, тарихи нақтылықпен, революциялық даму тұрғысында бейнелеуді талап ететін кеңес дәуірі әдебиетінің көркемдік әдісі. Ол әдебиет пен өнерді ресми идеологияға бағындыруға, әдеби процеске жоғарыдан нұсқау беріп, саясатқа тәуелді етуге, таптық принциптерді бұжымас қағидаға айналдыруға жол ашқандығымен ерекшеленеді. Ол кейбір етек алған творчестволық өмір құбылыстарын уақыт ыңғайына қарай түсінуге, өз кезінде өтімді көрінген жеңіл көркемдік шешім табуға, ұмтылуға итермелейді. Реализмнің бұл түрі жазушы шығармашылығын қоғамдық, саяси идеяларды уағыздаудағы белсенділігіне қарап бағалайды, сондай-ақ әдебиеттегі ұраншылдық, жалпылама идеяларды қайталаушылық болып табылады. Бұл – еңбекші халықты коммунистік идеялар рухында тәрбиелеу мақсатын алға қойған, социализмнің әлеуметтік-саяси, философиялық, эстетикалық идеяларын уағыздайтын әдеби әдіс. Алғашқы туындылары М. Горькийдің “Ана” романы мен “Жаулар” пьесасы Қазан төңкерісінен кейін Маяковский, Серафимович, Д.Бедный т.б. шығармашылықтарында кең көрінген.

Бақылау сұрақтары:

1. Көркемдік әдіс деген не? Оның романтизм, реализм деген түрлеріне сипаттама бер.

2. Әдеби әдіс пен әдеби ағымның арақатынасы қандай?
3. Классицизм мен сентиментализмнің өзгешелігі мен айырмашылығы неде?
4. Әдеби стиль деген не? Көркемдік әдіс, бағыт, ағымның стильге әсер ықпалы қандай? Жазушы стилінің қалыптасу кезеңдері жайлы не айтуға болады?

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Аристотель. Поэтика. Москва, “Гослитиздат”, 1957
2. Атымов М. Идея және композиция. Алматы, “Ғылым”, 1970.
3. Ахметов З. Қазақ өлеңінің құрылысы. Алматы, 1964.
4. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Алматы, “Мектеп”, 1973.
5. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы, “Ана тілі”, 1995
6. Әдебиеттануға кіріспе. Құрастырушы С.Мақпыров. Алматы, 1991.
7. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Ред. басқ. З.Ахметов. Алматы, “Ғылым”, 1998.
8. Әл-Фараби. Трактат және өлеңдер. Аударған А.Нысаналин. Алматы, “Жазушы”, 1974.
9. Әл-Фараби. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат. // Ежелгі дәуір әдебиеті. Құрастырған А.Қыраубаева. Алматы, “Ана тілі” 1991.
10. Әуезов М. Қазіргі роман және оның геройы. Шығармалар. Он екі томдық. т. 12. Алматы, “Жазушы”, 1969.
11. Әуезов М. Дәстүр мен жаңашылдық жайында. //Шығармалар. Он екі томдық т. 12 Алматы, “Жазушы”, 1969.
12. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. //Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық жайында. Алматы, 1973.
13. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. // Шығармалар. Алматы, “Жазушы”, 1989.
14. Белинский В.Г. Взгляд на русскую литературу. Москва, “Современник”, 1962.
15. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. 1947-1948.
16. Бекхожин Қ. Дәстүр мен жаңашылдық. Поэзия туралы толғаныстар. Алматы, 1969.
17. Гачев Д. Эстетические взгляды Дидро. Москва, 1961.
18. Гуляев Н.А. Теория литературы. Москва, “Высшая школа”, 1978.
19. Ғабдуллин Н. Замандас келбеті. Алматы, “Жазушы”, 1972.
20. Дәстүр мен жаңашылдық. Жинақ. I, II том. Алматы, “Ғылым”, 1980, 1984.
21. Добролюбов Н.А. Әдебиет туралы сын мақалалар. Алматы, 1955.
22. Дүйсенов М. Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі. Алматы, “Ғылым”, 1962.
23. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Алматы, “Жазушы”, 1965.
24. Жанр және шеберлік. Алматы, “Ғылым”, 1968.
25. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, “Мектеп”, 1970.
26. Жұмалиев Қ. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1948.
27. Жұмалиев Қ. Стилль – өнер ерекшелігі. Алматы, 1966.
28. Кенжебаев Б. Қазақ өлеңінің құрылысы. Алматы, 1953.
29. Қабдолов З. Екі алып туралы екі ауыз сөз //Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. Алматы, “Жазушы”, 1977.
30. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, “Санат”, 1992.

31. Қабдолов З. Жанр сыры. (ғылыми-сын пікірлер). Алматы, 1964.
32. Қаратаев М. Поэзиядағы дәстүр мен жаңашыдық. // Эпостан эпопеяға. Әдеби сын зерттеулер. Алматы, “Жазушы”, 1969.
33. Қирабаев С. Ұлы сыншы және революционер-демократ.// Шындық және шығарма. Алматы, 1981.
34. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. Алматы, 1964.
35. Негімов С. Өлең өрімі. Алматы, “Ғылым”, 1980.
36. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966.
37. Овсянников М.Ф., Смирнова Э.В. Очерки истории эстетических учений. Москва, 1963.
38. Стилль сыры. Жинақ. Алматы, “Ғылым”, 1974.
39. Сучков Б.Л. Исторические судьбы реализма. Размышление о творческом методе. Москва, “Советский писатель”, 1967.
40. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. Алматы, 1960.
41. Тимофеев А.И. Теория литературы. Москва, 1976.
42. Фридлендер Г.М. Лессинг. Москва, Гослитиздат, 1957.
43. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. Алматы, 1963.
44. Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. Алматы, “Ғылым”, 1968.
45. Чернышевский Н.Г. Әдеби сын мақалалары. Алматы, 1950.

Сыздықбаев Нурғали Арбықтаевич

ӘДЕБИЕТТАНУ НЕГІЗДЕРІ